

www.MinisterieVanPropaganda.org

Karl Marx
Friedrich Engels

Brieven
over het
historische
materialisme

Uitgeverij Pegasus Amsterdam 1978

Friedrich Engels is vooral tegen het einde van zijn leven herhaaldelijk ingegaan op problemen, die de historisch-materialistische benadering met zich brengt. In een reeks tussen 1890 en 1894 geschreven brieven legde hij nadruk op de betekenis, die de wisselwerking tussen economie, politiek en ideologie voor het maatschappelijke leven heeft. Deze brieven brengen niet alleen een verduidelijking van de materialistische opvattingen over de historische ontwikkeling, maar zijn tevens een scherp antwoord op pogingen om het marxisme te vervalsen. Reeds in die tijd toch werd het al een gewoonte om het historische materialisme af te schilderen als een mechanische denktrant, die de geschiedenis op automatische wijze uit economische processen zou verklaren, of ook wel als een fatalistisch ontkennen van de betekenis van de actieve rol van de mensen en van hun ideeën. Er is juist sprake van een dialektische wisselwerking tussen basis en bovenbouw.

Engels' brieven uit zijn laatste levensjaren geven tegelijkertijd een verdere verdieping van zijn beschouwing in het voorwoord van de Engelse editie (1892) van 'De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap' en van de daarin gegeven omschrijving van het historische materialisme als de 'benaming van die opvatting omtrent het verloop van de wereldgeschiedenis, die de uiteindelijke oorzaak en de beslissende beweegkracht van alle belangrijke historische gebeurtenissen ziet in de economische ontwikkeling van de maatschappij, in de veranderingen van de wijze van produktie en ruil, in de daaruit voortspruitende splitsing van de maatschappij in verschillende klassen en in de strijd van deze klassen onderling'.

De uitgever

Marx aan P.W. Annenkow in Parijs

Brussel, 28 december (1846)
rue d'Orléans 42, Fbg. Namur

Beste heer Annenkow,

U zou mijn antwoord op uw brief van 1 november al lang ontvangen hebben, als mijn boekhandelaar me niet pas vorige week het boek van de heer Proudhon 'Philosophie de la misère' had toegezonden. Ik ben er in twee dagen doorheen gevlogen om u meteen mijn mening te kunnen meedelen. Omdat ik het boek zeer haastig heb gelezen, kan ik niet op details ingaan en u alleen de algemene indruk meedelen, die het op mij gemaakt heeft. Als u wilt zou ik in een tweede brief op details kunnen ingaan.

Ik beken u eerlijk, dat ik het boek over het algemeen slecht, ja zelfs zeer slecht vind. U zelf maakt zich in uw brief vrolijk over 'het beetje Duitse filosofie', waarmee de heer Proudhon in dit vormeloze en aanmatigende werk pronkt, u neemt echter aan dat de economische presentatie niet door het filosofische gif is geïnfecteerd. Ook ik zal in genen dele de fouten in de economische uiteenzetting toeschrijven aan de filosofie van de heer Proudhon. De heer Proudhon levert niet een foutieve kritiek op de politieke economie, omdat hij een belachelijke filosofie heeft, maar hij levert een belachelijke filosofie, omdat hij de tegenwoordige sociale toestanden, zoals ze in elkaar grijpen (engrènement) — om een woord te gebruiken dat de heer Proudhon, zoals veel andere dingen, aan Fourier heeft ontleend — niet begrepen heeft.

Waarom spreekt de heer Proudhon over god, over de universele rede, over de onpersoonlijke rede van de mensheid, die nooit dwaalt, steeds aan zichzelf gelijk is geweest, waarvan men zich slechts goed bewust behoeft te zijn om het ware te kennen? Waarom bedrijft hij een zwak hegelianisme om zich als een sterke denker te kunnen voordoen?

Hij geeft zelf de oplossing van het raadsel. De heer Proudhon ontwaart in de geschiedenis een bepaalde reeks maatschappelijke ontwikkelingen; hij vindt de vooruitgang in de geschiedenis verwezenlijkt; hij

vindt tenslotte, dat de mensen als individuen niet wisten wat ze deden, dat ze geen juiste voorstelling hadden van hun eigen beweging, d.w.z. dat hun maatschappelijke ontwikkeling op het eerste gezicht verschillend, afzonderlijk, onafhankelijk van hun individuele ontwikkeling schijnt te zijn. Hij kan deze feiten niet verklaren, en de hypothese van de zich openbarende universele rede is je reinste verzinsel. Niets is gemakkelijker dan het bedenken van mystieke oorzaken, d.w.z. frasen, die iedere betekenis ontberen.

Maar als de heer Proudhon toegeeft, dat hij van de historische ontwikkeling van de mensheid niets begrijpt — en hij geeft het toe, omdat hij zich van zulke fraai klinkende woorden als universele rede, god enz. bedient —, geeft hij daarmee dan niet impliciet en noodzakelijk toe, dat hij niet in staat is de *economische ontwikkeling* te begrijpen?

Wat is de maatschappij, hoe ook haar vorm moge zijn? Het produkt van het wederzijdse handelen van de mensen. Staat het de mensen vrij deze of gene maatschappijvorm te kiezen? Geenszins. Vooronderstel een bepaald niveau van ontwikkeling van de produktiekrachten van de mens en u krijgt een bepaalde vorm van verkeer (commerce) en consumptie. Vooronderstel bepaalde trappen van ontwikkeling van de produktie, van verkeer en consumptie en u krijgt een daaraan beantwoordende sociale orde, een daaraan beantwoordende organisatie van het gezin, van standen of klassen, in één woord, een dienovereenkomstige maatschappij (société civile). Veronderstel zo'n maatschappij en u krijgt een politieke orde (état politique), die erbij past, die slechts de officiële uitdrukking van de maatschappij is. Dat zal de heer Proudhon nooit begrijpen, want hij meent iets groots te doen als hij vanuit de staat (état) een beroep doet op de maatschappij, d.w.z. vanuit de officiële samenvatting van de maatschappij op de officiële maatschappij.

Men hoeft er niet aan toe te voegen dat de mensen hun *produktiekrachten* — het fundament van hun hele geschiedenis — niet vrijelijk kiezen; want iedere produktiekracht is een verworven kracht, het produkt van vroegere werkzaamheid. De produktiekrachten zijn dus het resultaat van de aangewende energie van de mensen, maar deze energie zelf is begrensd door de omstandigheden, waarin de mensen zich ge-

plaatst zien, door de reeds verworven produktiekrachten, door de maatschappijvorm die er al voor hen is, die ze niet scheppen, die het produkt is van de voorgaande generatie. Dankzij het eenvoudige feit dat iedere nieuwe generatie de door de oude generatie verworven produktiekrachten aantreft, die haar als grondstof voor nieuwe produktie dienen, ontstaat er een samenhang in de geschiedenis van de mensen, ontstaat de geschiedenis van de mensheid, die des te meer geschiedenis van de mensheid is, naarmate de produktiekrachten van de mensen en dienvolgt hun maatschappelijke betrekkingen toenemen. Het noodzakelijke gevolg: de sociale geschiedenis van de mensen is steeds alleen de geschiedenis van hun individuele ontwikkeling, of ze zich daarvan bewust zijn of niet. Hun materiële verhoudingen zijn het fundament van al hun verhoudingen. Deze materiële verhoudingen zijn niets anders dan de noodzakelijke vormen, waarin hun materiële en individuele werkzaamheid zich verwezenlijkt.

De heer Proudhon verwisselt ideeën met dingen. De mensen doen nooit afstand van datgene wat ze gewonnen hebben, maar dat betekent niet, dat ze nooit afstand doen van de maatschappijvorm, waarin ze bepaalde produktiekrachten hebben verworven. Juist het tegendeel. Om het behaalde resultaat niet kwijt te raken, om de vruchten van de beschaving niet te verliezen zijn de mensen gedwongen, zodra de vorm van hun verkeer (commerce) niet meer overeenstemt met de verworven produktiekrachten, al hun verouderde maatschappijvormen te veranderen. Ik neem het woord *commerce* hier in de ruimste betekenis die het in het Duits heeft: Verkehr. Een voorbeeld: Het privilege, het instituut van gilden en corporaties, het hele stelsel van reglementeringen van de middeleeuwen waren maatschappelijke betrekkingen, die alleen beantwoordden aan de verworven produktiekrachten en de voordien bestaande toestand van de maatschappij, waaruit deze instellingen voortgekomen waren. Onder de bescherming van het regime van corporaties en reglementeringen werden kapitalen bijeengegaard, ontwikkelde de zeehandel zich, werden koloniën gesticht — en de mensen zouden juist deze vruchten hebben moeten missen als ze geprobeerd hadden de vormen te behouden, onder bescherming waarvan deze vruchten gerijpt

waren. Er waren dan ook twee donderslagen, de revolutie van 1640 en die van 1688. Alle oude economische vormen, de sociale betrekkingen die ermee overeenstemden, de politieke orde (état politique), die de officiële uitdrukking van de oude maatschappij was, werden in Engeland verbroken. De economische vormen, waaronder de mensen produceren, consumeren, ruilen, zijn dus voorbijgaande en historische. Met het verwerven van nieuwe produktiekrachten veranderen de mensen hun produktiewijze en met de produktiewijze veranderen ze alle economische verhoudingen, die louter voor deze bepaalde produktiewijze noodzakelijke betrekkingen waren.

Juist dat heeft de heer Proudhon niet begrepen en nog minder aangevoeld. De heer Proudhon, die niet bij machte is de werkelijke beweging van de geschiedenis te volgen, levert een fantasmagorie, die de pretentie heeft dialektisch te zijn. Hij voelt geen behoefte om te spreken over de 17de, 18de of 19de eeuw, want zijn geschiedenis speelt zich af in het nevelige rijk van de verbeelding en is hoog verheven boven tijd en plaats. In één woord: het is oude hegeliaanse rommel, het is geen geschiedenis, geen profane geschiedenis — geschiedenis van de mensen, maar heilige geschiedenis — geschiedenis van ideeën. Naar zijn mening is de mens alleen het werktuig, waarvan de idee of de eeuwige rede zich bedient voor haar ontwikkeling. De *evoluties*, waarover de heer Proudhon spreekt, moeten evoluties zijn, zoals deze zich in de mystieke schoot van de absolute idee voltrekken. Verscheurt men het gordijn van deze mystieke wijze van uitdrukken, dan betekent dat, dat de heer Proudhon ons het systeem aangeeft, volgens hetwelk de economische categorieën binnen in zijn hoofd gerangschikt zijn. Het zal me niet veel moeite kosten u te bewijzen, dat deze rangschikking de rangschikking van een zeer systeemloos hoofd is.

De heer Proudhon begint zijn boek met een verhandeling over de *waarde*, die zijn stokpaardje is. Met het onderzoeken van deze verhandeling zal ik me nu niet bezighouden.

① De reeks van economische evoluties van de eeuwige rede begint met de *arbeidsdeling*. Voor de heer Proudhon is de arbeidsdeling een heel eenvoudige zaak. Maar was het kastenstelsel geen bepaalde vorm van

arbeidsdeling? En was het gildenstelsel niet een andere arbeidsdeling? En is de arbeidsdeling van de manufakturperiode, die in Engeland in het midden van de 17de eeuw begint en tegen het einde van de 18de eeuw eindigt, niet weer geheel verschillend van de arbeidsdeling in de grote, moderne industrie?

De heer Proudhon staat zo ver van de waarheid af, dat hij nalaat wat zelfs de profane economen doen. Als hij het over arbeidsdeling heeft, vindt hij het niet nodig over de *wereldmarkt* te spreken. Welnu! Moest de arbeidsdeling in de 14de en 15de eeuw, toen er nog geen koloniën waren, toen Amerika nog niet bestond voor Europa, toen Oost-Azië alleen door bemiddeling van Constantinopel bestond, niet volledig verschillen van de arbeidsdeling van de 17de eeuw, die reeds ontwikkelde koloniën kende?

Dat is nog niet alles. Wat zijn de hele interne organisatie van de volkeren en al hun internationale betrekkingen anders dan de uitdrukking van een bepaalde arbeidsdeling? En moeten ze niet veranderen met de verandering van de arbeidsdeling?

De heer Proudhon heeft het vraagstuk van de arbeidsdeling zo weinig begrepen, dat hij niet eens van de scheiding van stad en platteland gewag maakt, die zich bijvoorbeeld in Duitsland van de 9de tot de 12de eeuw heeft voltrokken. Deze scheiding moet voor de heer Proudhon zodoende tot een eeuwige wet worden, omdat hij noch de oorsprong, noch de ontwikkeling ervan kent. Hij doet daarom in zijn hele boek zo, alsof dit resultaat van een bepaalde produktiewijze tot op de jongste dag zal voortbestaan. Alles wat de heer Proudhon over de arbeidsdeling naar voren brengt is slechts een samenvatting, en dan nog een zeer oppervlakkige, zeer onvolledige samenvatting van datgene wat Adam Smith en duizend anderen vóór hem gezegd hebben.

② De *tweede evolutie* zijn de *machines*. Het verband tussen arbeidsdeling en machines is bij de heer Proudhon volledig mystiek. Iedere soort arbeidsdeling had haar specifieke produktiewerktuigen. Bijvoorbeeld, de mensen van het midden van de 17de tot in het midden van de 18de eeuw maakten niet alles met de hand. Ze bezaten werktuigen, zelfs zeer ingewikkelde, zoals werkbanken, schepen, hefbomen enz. enz.

Niets is dus belachelijker dan de machines te laten resulteren uit de arbeidsdeling in het algemeen.

Ik wil terloops nog opmerken, dat de heer Proudhon de historische oorsprong van de machines niet heeft begrepen, laat staan de ontwikkeling ervan. Men kan zeggen, dat tot 1825 — de tijd van de eerste algemene crisis — de behoeften van de consumptie over het algemeen sneller toenamen dan de produktie en dat de ontwikkeling van de machines noodgedwongen de behoeften van de markt volgde. Sinds 1825 is de uitvinding en toepassing van machines alleen het resultaat van de oorlog tussen ondernemers en arbeiders. En ook dat geldt alleen voor Engeland. De Europese naties werden gedwongen tot het gebruik van machines door de concurrentie, die de Engelsen hen zowel op de binnenlandse markt als op de wereldmarkt aandeden. In Noord-Amerika tenslotte was de invoering van machines het gevolg zowel van de concurrentie met andere volken, als van het gebrek aan arbeidskrachten, d.w.z. van de wanverhouding tussen het bevolkingstal en de industriële behoeften van Noord-Amerika. Uit deze feiten kunt u concluderen welk een scherpzinnigheid de heer Proudhon ontwikkelt als hij het spook van de concurrentie als derde evolutie als antithese van de machines te voorschijn tovert!

Tenslotte is het over het algemeen waarlijk absurd om de *machines* tot een economische categorie te maken, naast de arbeidsdeling, de concurrentie, het krediet enz.

De machine is net zo min een economische categorie als de os, die de ploeg trekt. De huidige *toepassing* van machines behoort tot de verhoudingen van ons tegenwoordige economische systeem, maar de manier waarop machines gebruikt worden is iets heel anders dan de machines zelf. Kruit blijft kruit, of men er zich nu van bedient om iemand te verwonden of om de wonden van de gekwetste te genezen.

De heer Proudhon overtreft zichzelf als hij de concurrentie, het monopolie, de belasting of de politie, de handelsbalans, het krediet en de eigendom in de hier aangehaalde volgorde in zijn hoofd laat ontstaan. Bijna het hele kredietwezen was in Engeland bij het begin van de 18de eeuw voor de uitvinding van de machines ontwikkeld. Het staatskrediet

was slechts een nieuwe manier om de belastingen te verhogen en de door het aan de macht komen van de bourgeoisieklasse geschapen nieuwe behoeften te bevredigen. De eigendom vormt tenslotte de laatste categorie in het systeem van de heer Proudhon. In de werkelijke wereld daarentegen zijn de arbeidsdeling en alle overige categorieën van de heer Proudhon maatschappelijke betrekkingen, waarvan het totaal datgene vormt wat men tegenwoordig de *eigendom* noemt; buiten deze betrekkingen om is de burgerlijke eigendom niets anders dan een metafysische of juridische illusie. De eigendom van een ander tijdvak, de feodale eigendom, ontwikkelt zich onder heel andere maatschappelijke betrekkingen. Als de heer Proudhon de eigendom als een zelfstandige betrekking voorstelt, begaat hij meer dan slechts een methodische vergissing: hij bewijst duidelijk, dat hij geen notie heeft van de band, die alle vormen van de *burgerlijke* produktie verbindt, dat hij het *historische* en *voorbijgaande* karakter van de produktievormen in een bepaald tijdvak niet begrepen heeft. De heer Proudhon, die in onze maatschappelijke instellingen geen produkten van de geschiedenis ziet en er noch de oorsprong, noch de ontwikkeling van begrijpt, kan er alleen maar dogmatische kritiek op uitoefenen.

De heer Proudhon is dan ook gedwongen zijn toevlucht te nemen tot een *fiktie* om de ontwikkeling te verklaren. Hij verbeeldt zich, dat de arbeidsdeling, het krediet, de machines enz. allemaal uitgevonden zijn om zijn waandenkbeeld, de idee van de gelijkheid, te dienen. Zijn verklaring is van een kostelijke naïviteit. Men heeft deze dingen speciaal om wille van de gelijkheid uitgevonden, maar ze hebben zich helaas tegen de gelijkheid gekeerd. Dat is zijn hele redenering. Dat wil zeggen, hij gaat uit van een willekeurige veronderstelling, en omdat de werkelijke ontwikkeling en zijn fiktie elkaar bij iedere stap tegenspreken, concludeert hij daaruit, dat er een tegenstrijdigheid bestaat. Hij verheelt daarbij, dat het alleen een tegenstelling is tussen zijn waandenkbeelden en de werkelijke beweging.

De heer Proudhon heeft zodoende, hoofdzakelijk uit gebrek aan historische kennis, niet bemerkt, dat de mensen, doordat ze hun produktiekrachten ontwikkelen, d.w.z. doordat ze leven, bepaalde verhou-

dingen tot elkaar ontwikkelen en dat de aard van deze verhoudingen noodzakelijk verandert met de verandering en de groei van deze produktiekrachten. Hij heeft niet gezien, dat de *economische categorieën* slechts *abstracties* van deze werkelijke verhoudingen zijn, dat ze slechts zolang waarheden zijn als deze verhoudingen bestaan. Zo vervalt hij in de fout van de burgerlijke economen, die in deze economische categorieën eeuwige wetten zien en niet historische wetten, die slechts voor een bepaalde historische ontwikkeling, voor een bepaalde ontwikkeling van de produktiekrachten gelden. In plaats van dat hij de politiek-economische categorieën ziet als abstracties van de werkelijke, voorbijgaande, historische maatschappelijke betrekkingen, ziet de heer Proudhon, ten gevolge van een mystieke omkering, in de werkelijke verhoudingen slechts belichamingen van deze abstracties. Deze abstracties zelf zijn formules, die sinds het allereerste begin van de wereld in de schoot van God de vader gesluimerd hebben.

Hier echter wordt de heer Proudhon door heftige intellectuele krampen bevangen. Als al deze economische categorieën ^{witstralingen} emanaties zijn van het hart van God, als ze het verborgen en eeuwige leven van de mensen zijn, hoe komt het dan, ten eerste, dat er ontwikkeling is, en ten tweede, dat de heer Proudhon niet een conservatief is? Hij verklaart deze kennelijke tegenstrijdigheden door een heel systeem van tegenstellingen.

Laten we, om dit systeem van de tegenstelling te illustreren, er een voorbeeld uit nemen.

Het *monopolie* is goed, want het is een economische categorie, dus een emanatie van God. De concurrentie is goed, want ze is eveneens een economische categorie. Wat echter niet goed is, is de werkelijkheid van het monopolie en van de concurrentie. Wat nog erger is, is dat monopolie en concurrentie elkaar wederkerig verslinden. Wat te doen? Daar deze beide eeuwige gedachten van God elkaar tegenspreken, schijnt het voor hem duidelijk te zijn dat in de schoot van God ook een synthese van deze beide gedachten aanwezig is, waarin de kwade kanten van het monopolie door de concurrentie worden gladgestreken en andersom. De strijd tussen de beide ideeën zal als eindresultaat alleen de

goede kant naar voren laten komen. Men moet God deze geheime gedachte ontrukken, haar dan toepassen, en alles is prachtig in orde. Het gaat erom de in de nacht van de onpersoonlijke rede van de mensheid verborgen formule van de synthese te openbaren. De heer Proudhon aarzelt geen ogenblik als deze openbaar-maker op te treden.

Maar kijkt u eens een ogenblik naar het werkelijke leven. In het economische leven van onze tijd vindt u niet alleen de concurrentie en het monopolie, maar ook de synthese daarvan, die niet een *formule*, maar een *beweging* is. Het monopolie brengt de concurrentie voort, de concurrentie brengt het monopolie voort. Deze vergelijking ruimt echter geenszins de moeilijkheden van de huidige toestand uit de weg, zoals de burgerlijke economen zich dat voorstellen, maar laat slechts een nog moeilijkere en verwardere toestand ontstaan. Als u dus het fundament verandert, waarop de tegenwoordige economische verhoudingen gegrondvest zijn, als u de huidige produktiewijze vernietigt, vernietigt u niet alleen de concurrentie, het monopolie en hun tegenstelling, maar ook hun eenheid, hun synthese, de beweging, die het werkelijke evenwicht van concurrentie en monopolie vormt.

Nu wil ik voor u een voorbeeld demonstreren van de dialectiek van de heer Proudhon.

De *vrijheid* en de *slavernij* vormen een tegenstelling. Ik hoef noch van de goede, noch van de kwade kanten van de vrijheid te spreken. Wat de slavernij betreft, hoef ik niet van de slechte kanten ervan te spreken. Het enige dat verklaard moet worden is de goede kant van de slavernij. Het gaat niet om de indirecte slavernij, de slavernij van de proletariër; het gaat om de directe slavernij, de slavernij van de negers in Suriname, in Brazilië, in de zuidelijke staten van Noord-Amerika.

De directe slavernij is de spil van onze huidige industrie, net als de machines, het krediet enz. Zonder slavernij geen katoen, zonder katoen geen moderne industrie. Pas de slavernij heeft aan de koloniën hun waarde gegeven, pas de koloniën hebben de wereldhandel geschapen, de wereldhandel is de noodzakelijke voorwaarde voor de machinale grote industrie. De koloniën hebben de oude wereld vóór de handel in negerslaven maar zeer weinig produkten geleverd en het gezicht van de

wereld niet merkbaar veranderd. Bijgevolg is de slavernij een economische categorie van de grootste betekenis. Zonder de slavernij zou Noord-Amerika, het verst gevorderde land, veranderen in een patriarchaal land. Schrap Noord-Amerika van de wereldkaart en je hebt anarchie, volledig verval van de handel en van de moderne beschaving. Maar de slavernij laten verdwijnen zou betekenen Noord-Amerika van de wereldkaart schrappen. De slavernij blijkt dan ook, omdat ze een economische categorie is, vanaf het begin van de wereld bij alle volken te vinden te zijn. De moderne volken hebben de slavernij in hun landen alleen weten te vermommen en ze openlijk in de nieuwe wereld weten te introduceren. Wat moet nu de goede heer Proudhon na deze overpeinzingen over de slavernij beginnen? Hij zoekt de synthese tussen vrijheid en slavernij, de juiste middenweg, met andere woorden: het evenwicht tussen slavernij en vrijheid.

De heer Proudhon heeft zeer goed begrepen, dat de mensen laken, linnen, zijde vervaardigen — werkelijk een grote verdienste zo'n kleinigheid te hebben begrepen! Niet begrepen heeft de heer Proudhon daarentegen, dat de mensen al naar gelang hun produktiekrachten ook de *maatschappelijke betrekkingen* produceren, waaronder ze laken en linnen produceren. Nog minder heeft de heer Proudhon begrepen, dat de mensen, die in overeenstemming met hun materiële produktiviteit (productivité matérielle) de maatschappelijke betrekkingen produceren, ook de *ideeën*, de *kategorieën*, d.w.z. de abstracte, ideële uitdrukking juist van die maatschappelijke betrekkingen produceren. De categorieën zijn dus evenmin eeuwig als de betrekkingen, waaraan zij uitdrukking geven. Het zijn historische en voorbijgaande produkten. Voor de heer Proudhon zijn daarentegen de abstracties, de categorieën de primaire oorzaak. Volgens hem produceren zij, en niet de mensen, de geschiedenis. *De abstractie, de categorie als zodanig*, d.w.z. los van de mensen en hun materiële activiteit, is natuurlijk onsterfelijk, onveranderlijk, onbeweeglijk; ze is slechts een wezen van de zuivere rede, wat alleen wil zeggen, dat de abstractie als zodanig abstract is — een prachtige *tautologie!*

De economische betrekkingen, als categorie beschouwd, zijn voor de

heer Proudhon dan ook eeuwige formules, die noch een oorsprong, noch vooruitgang kennen.

Laten we het op een andere manier zeggen: De heer Proudhon beweert niet direct, dat het *burgerlijke leven* voor hem een *eeuwige waarheid* is. Hij zegt het indirect, doordat hij de categorieën vergoddelijkt, die de burgerlijke verhoudingen in de vorm van de gedachte uitdrukken. Hij houdt de produkten van de burgerlijke maatschappij voor spontaan ontstane, van een eigen leven voorziene eeuwige wezens, daar ze zich in de vorm van categorieën, in de vorm van de gedachte aan hem voordoen. Daardoor komt hij niet verder dan de burgerlijke horizon. Omdat hij zo met burgerlijke gedachten te werk gaat alsof ze eeuwig waar waren, zoekt hij de synthese van deze gedachten, hun evenwicht, en ziet hij niet, dat de manier, waarop ze elkaar tegenwoordig in evenwicht hōuden, de enig mogelijke is.

In werkelijkheid doet hij wat alle goede bourgeois doen. Ze zeggen allemaal, dat de concurrentie, het monopolie enz. in principe, d.w.z. als abstracte gedachten, de uitsluitende grondslagen van het leven zijn, in de praktijk echter veel te wensen overlaten. Ze willen allemaal de concurrentie zonder de rampzalige gevolgen van de concurrentie. Ze willen allen het onmogelijke, d.w.z. burgerlijke levensvoorwaarden zonder de noodzakelijke consequenties van deze voorwaarden. Ze begrijpen geen van allen, dat de burgerlijke vorm van produceren een historische en voorbijgaande is, net zoals de feodale vorm dat was. De bron van deze vergissing is, dat de burgerlijke mens voor hen het enig mogelijke fundament voor iedere maatschappij is, dat ze zich geen maatschappelijke orde kunnen indenken, waarin de mens heeft opgehouden bourgeois te zijn.

De heer Proudhon is dus noodzakelijk *doctrinair*. De historische beweging, die de wereld van tegenwoordig omwentelt, wordt bij hem herleid tot het probleem van het ontdekken van het juiste evenwicht, van de synthese van twee burgerlijke gedachten. Op die manier ontdekt de slimme knaap door middel van zijn messcherpe brein de verborgen gedachte van God, de eenheid van twee afzonderlijke gedachten, die alleen daarom afzonderlijke gedachten zijn, omdat de heer Proudhon ze

van het praktische leven heeft afgezonderd, van de tegenwoordige produktie, die de combinatie is van de door deze gedachten uitgedrukte realiteiten. In plaats van de grote historische beweging, die het gevolg is van het conflict tussen de reeds verworven produktiekrachten van de mensen en hun maatschappelijke verhoudingen, die niet meer aan deze produktiekrachten beantwoorden; in plaats van de vreselijke oorlogen, die tussen de verschillende klassen van een natie, tussen de verschillende naties op til zijn; in plaats van de praktische en gewelddadige actie van de massa's, die alleen de oplossing van deze botsingen brengen kan; in plaats van deze veelomvattende, aanhoudende en ingewikkelde beweging zet de heer Proudhon de beweging van het leeglopen (le mouvement cacadauphin) van zijn hoofd. Het zijn dus de geleerden, de mensen die God zijn intieme gedachten weten te ontrukken, die de geschiedenis maken. Het lage volk moet hun openbaringen slechts toepassen.

U begrijpt nu, waarom de heer Proudhon de verklaarde vijand van iedere politieke beweging is. De oplossing van de tegenwoordige problemen ligt volgens hem niet in openbaar optreden, maar in de dialektische cirkelbewegingen binnen in zijn hoofd. Omdat voor hem de categorieën de drijvende krachten zijn, hoeft men niet het praktische leven te veranderen om de categorieën te veranderen. Integendeel zelfs: men moet de categorieën veranderen en dat zal de verandering van de werkelijke maatschappij tot gevolg hebben.

Bezield door de wens om de tegenstrijdigheden te verzoenen, stelt de heer Proudhon zich niet eens de vraag of het misschien niet beter is de grondslag van deze tegenstrijdigheden ondersteboven te keren. Hij lijkt in alles op de doctrinaire politicus, die in de koning, in het parlement met zijn Lager- en Hogerhuis, integrerende bestanddelen van het maatschappelijke leven, eeuwige categorieën wil zien. Alleen zoekt hij naar een nieuwe formule om het evenwicht van deze machten tot stand te brengen, waarvan het evenwicht juist berust op de tegenwoordige beweging, waarbij een van deze machten nu eens overwinnaar, dan weer slaaf van de andere is. In de 18de eeuw hield b.v. een groot aantal middelmatig begaafde lieden zich bezig met het vinden van de enig juiste formule om de sociale standen, de adel, de koning, de parlementen enz.

in evenwicht te brengen, en van de ene dag op de andere was alles — koning, parlement en adel — verdwenen. Het juiste evenwicht in dit antagonisme was het ondersteboven gooien van alle maatschappelijke betrekkingen, die deze feodale formaties en hun antagonisme tot grondslag dienden.

Omdat de heer Proudhon aan de ene kant de eeuwige ideeën, de categorieën van de zuivere rede zet en aan de andere de mensen en hun praktische leven, dat volgens hem de toepassing van deze categorieën is, vindt u bij hem van het begin af aan een *dualisme* tussen het leven en de ideeën, de ziel en het lichaam — een dualisme dat in vele vormen terugkeert. U ziet nu, dat dit antagonisme niets anders is dan de onbekwaamheid van de heer Proudhon om de aardse oorsprong en de profane geschiedenis van de categorieën, die hij vergoddelijkt, te begrijpen.

Mijn brief is al te lang dan dat ik nog over het belachelijke proces zou kunnen komen te spreken, dat de heer Proudhon het communisme aandoet. U zult op voorhand toegeven, dat iemand, die de tegenwoordige maatschappelijke orde niet heeft begrepen, nog minder de beweging, die deze omver wil werpen, en de literaire uitdrukking van deze revolutionaire beweging kan begrijpen.

Het *enige punt*, waarop ik het met de heer Proudhon volledig eens ben, is zijn weezin tegen het socialistische sentimentele gezwijmel. Al vóór hem heb ik me door mijn persiflage op het mallotige, sentimentele, utopische socialisme zeer onbemind gemaakt. Maar maakt de heer Proudhon zich geen zonderlinge illusies, als hij zijn kleinburgerlijke sentimentaliteit, ik bedoel zijn gezever over het huiselijke leven, de echtelijke liefde en al deze platvloersheden, tegenover de socialistische sentimentaliteit stelt, die bijvoorbeeld bij Fourier veel diepzinniger is dan de aanmatigende platitudes van onze goede Proudhon? Hij voelt de nietigheid van zijn bewijsgronden, zijn volledige onbekwaamheid om over deze dingen te spreken, zelf zo goed aan, dat hij ongeremd uitbarst in woede en geschreeuw, in die irae hominis probi*, dat hij schuimbekt, vloekt, denuncieert, dat hij over gemeenheid!

* de toorn van een rechtschapen man — *de red.*

van het praktische leven heeft afgezonderd, van de tegenwoordige produktie, die de combinatie is van de door deze gedachten uitgedrukte realiteiten. In plaats van de grote historische beweging, die het gevolg is van het conflict tussen de reeds verworven produktiekrachten van de mensen en hun maatschappelijke verhoudingen, die niet meer aan deze produktiekrachten beantwoorden; in plaats van de vreselijke oorlogen, die tussen de verschillende klassen van een natie, tussen de verschillende naties op til zijn; in plaats van de praktische en gewelddadige actie van de massa's, die alleen de oplossing van deze botsingen brengen kan: in plaats van deze veelomvattende, aanhoudende en ingewikkelde beweging zet de heer Proudhon de beweging van het leeglopen (le mouvement cacadauphin) van zijn hoofd. Het zijn dus de geleerden, de mensen die God zijn intieme gedachten weten te ontrukken, die de geschiedenis maken. Het lage volk moet hun openbaringen slechts toepassen.

U begrijpt nu, waarom de heer Proudhon de verklaarde vijand van iedere politieke beweging is. De oplossing van de tegenwoordige problemen ligt volgens hem niet in openbaar optreden, maar in de dialektische cirkelbewegingen binnen in zijn hoofd. Omdat voor hem de categorieën de drijvende krachten zijn, hoeft men niet het praktische leven te veranderen om de categorieën te veranderen. Integendeel zelfs: men moet de categorieën veranderen en dat zal de verandering van de werkelijke maatschappij tot gevolg hebben.

Beziel door de wens om de tegenstrijdigheden te verzoenen, stelt de heer Proudhon zich niet eens de vraag of het misschien niet beter is de grondslag van deze tegenstrijdigheden ondersteboven te keren. Hij lijkt in alles op de doctrinaire politicus, die in de koning, in het parlement met zijn Lager- en Hogerhuis, integrerende bestanddelen van het maatschappelijke leven, eeuwige categorieën wil zien. Alleen zoekt hij naar een nieuwe formule om het evenwicht van deze machten tot stand te brengen, waarvan het evenwicht juist berust op de tegenwoordige beweging, waarbij een van deze machten nu eens overwinnaar, dan weer slaaf van de andere is. In de 18de eeuw hield b.v. een groot aantal middelematig begaafde lieden zich bezig met het vinden van de enig juiste formule om de sociale standen, de adel, de koning, de parlementen enz.

in evenwicht te brengen, en van de ene dag op de andere was alles — koning, parlement en adel — verdwenen. Het juiste evenwicht in dit antagonisme was het ondersteboven gooien van alle maatschappelijke betrekkingen, die deze feodale formaties en hun antagonisme tot grondslag dienden.

Omdat de heer Proudhon aan de ene kant de eeuwige ideeën, de categorieën van de zuivere rede zet en aan de andere de mensen en hun praktische leven, dat volgens hem de toepassing van deze categorieën is, vindt u bij hem van het begin af aan een *dualisme* tussen het leven en de ideeën, de ziel en het lichaam — een dualisme dat in vele vormen terugkeert. U ziet nu, dat dit antagonisme niets anders is dan de onbekwaamheid van de heer Proudhon om de aardse oorsprong en de profane geschiedenis van de categorieën, die hij vergoddelijkt, te begrijpen.

Mijn brief is al te lang dan dat ik nog over het belachelijke proces zou kunnen komen te spreken, dat de heer Proudhon het communisme aandoet. U zult op voorhand toegeven, dat iemand, die de tegenwoordige maatschappelijke orde niet heeft begrepen, nog minder de beweging, die deze omver wil werpen, en de literaire uitdrukking van deze revolutionaire beweging kan begrijpen.

Het *enige punt*, waarop ik het met de heer Proudhon volledig eens ben, is zijn weezin tegen het socialistische sentimentele gezwijmel. Al vóór hem heb ik me door mijn persiflage op het mallotige, sentimentele, utopische socialisme zeer onbemind gemaakt. Maar maakt de heer Proudhon zich geen zonderlinge illusies, als hij zijn kleinburgerlijke sentimentaliteit, ik bedoel zijn gezever over het huiselijke leven, de echtelijke liefde en al deze platvloersheden, tegenover de socialistische sentimentaliteit stelt, die bijvoorbeeld bij Fourier veel diepzinniger is dan de aanmatigende platitudes van onze goede Proudhon? Hij voelt de nietigheid van zijn bewijsgronden, zijn volledige onbekwaamheid om over deze dingen te spreken, zelf zo goed aan, dat hij ongeremd uitbarst in woede en geschreeuw, in die irae hominis probi*, dat hij schuimbekt, vloekt, denuncieert, dat hij over gemeenheid!

* de toorn van een rechtschapen man — *de red.*

moord en brand! schreeuwt, zich op de borst slaat en zich er voor God en alle mensen op beroemt, dat hij niets met de socialistische laagheden van doen heeft! Hij kritiseert niet de socialistische sentimentaliteiten of datgene wat hij als sentimentaliteiten beschouwt. Hij excommuniceert als heilige, als paus de arme zondaars en zingt lofhymnen op de kleine burgerij en op de armzalige, patriarchale liefdesillusies van huis en haard. En dat is in het geheel niet toevallig. De heer Proudhon is van top tot teen filosoof en econoom van de kleine burgerij. In een moderne maatschappij en onder dwang van zijn positie wordt *de kleinburger* aan de ene kant socialist, aan de andere kant econoom, d.w.z. hij wordt verblind door de schittering van de grote bourgeoisie en heeft mededogen met het lijdende volk. Hij is tegelijk bourgeois en volk. In zijn diepste binnenste vleit hij zich met de gedachte onpartijdig te zijn, het juiste evenwicht te hebben gevonden, dat de pretentie heeft iets anders te zijn dan de echte gulden middenweg. Zo'n kleinburger vergoddelijkt de *tegenspraak*, omdat de tegenspraak de kern van zijn wezen is. Hij is zelf gewoon de sociale tegenstrijdigheid in actie. Hij moet door de theorie rechtvaardigen wat hij in de praktijk is, en de heer Proudhon heeft de verdienste de wetenschappelijke tolk van de Franse kleine burgerij te zijn, hetgeen een reële verdienste is, omdat de kleine burgerij een integer bestanddeel zal zijn van alle naderende sociale revoluties.

Graag had ik u met deze brief mijn boek over politieke economie gestuurd², maar tot nu toe is het me niet mogelijk geweest dit werk en de kritiek op de Duitse filosofen en socialisten, waarover ik u in Brussel vertelde, te laten drukken. U kunt zich niet voorstellen op welke moeilijkheden zo'n publikatie in Duitsland stuit, enerzijds van de kant van de politie, anderzijds van de kant van de uitgevers, die immers zelf de belanghebbende vertegenwoordigers zijn van al die richtingen, die ik aanval. En wat onze eigen partij betreft, die is niet alleen arm, maar een sterke groep binnen de Duitse communistische partij neemt het me kwalijk, dat ik me verzet tegen hun utopieën en deklamaties.

Geheel de uwe,
Karl Marx

P.S. U zult zich wel afvragen, waarom ik in slecht Frans in plaats van in goed Duits aan u schrijf? Omdat ik met een Franse schrijver te doen heb.

Ik zou u zeer dankbaar zijn, als u met uw antwoord niet te lang wacht, opdat ik weet of u me onder dit omhulsel van barbaars Frans begrepen hebt.

Marx aan Joseph Weydemeyer
in New York
(fragment)

Londen, 5 maart 1852

... Wat mij nu betreft — niet aan mij komt de verdienste toe het bestaan van klassen in de moderne maatschappij, noch hun strijd onder elkaar te hebben ontdekt. Al lang voor mij hadden burgerlijke geschiedschrijvers de historische ontwikkeling van deze strijd van de klassen en burgerlijke economen de economische anatomie ervan beschreven. Het nieuwe, wat ik deed, was ⁽¹⁾aan te tonen, dat het bestaan van de klassen alleen aan bepaalde historische ontwikkelingsfasen van de produktie gebonden is ⁽²⁾dat de klassenstrijd noodzakelijkerwijze tot de diktatuur van het proletariaat leidt; ⁽³⁾dat deze diktatuur zelf slechts de overgang vormt naar het afschaffen van alle klassen en naar een klasseloze maatschappij. Onwetende lummels als Heinzen, die niet alleen de strijd, maar zelfs het bestaan van de klassen ontkennen, bewijzen alleen maar, ondanks al hun van het bloed druipende en zich humanistisch opblazende gekef, dat zij de maatschappelijke voorwaarden, waaronder de bourgeoisie heerst, als het laatste voortbrengsel, als het non plus ultra van de geschiedenis beschouwen, dat zij alleen maar de knechten van de bourgeoisie zijn, en hoe minder deze lummels ook maar iets begrijpen van de grootheid en tijdelijke noodzakelijkheid van het bourgeoisregime, des te walgelijker dit knechtschap is . . .

* verder (kan men) niet - de red.

Marx aan Ludwig Kugelmann
in Hannover
(fragment)

Londen, 11 juli 1868

... Wat het 'Centralblatt'³ betreft, de man doet de grootst mogelijke concessie als hij toegeeft, dat, wanneer men zich dan al iets voorstelt onder het begrip waarde, men moet instemmen met mijn conclusies. De arme man ziet niet in, dat, al zou er in mijn boek geen enkel hoofdstuk over 'waarde' staan, de analyse van de reële verhoudingen, die ik geef, het betoog en het bewijs van de werkelijke waardeverhouding zou bevatten. Het gezwets over de noodzaak om het waardebegrip te bewijzen berust slechts op volslagen onwetendheid zowel over de zaak waarom het gaat, als over de wetenschappelijke methode. Dat elke natie, die, ik wil niet zeggen voor een jaar, maar voor een paar weken het werk zou staken, zou verrekken, weet ieder kind. En het weet ook, dat de hoeveelheden produkten, die beantwoorden aan de massa der verschillende behoeften, verschillende en kwantitatief bepaalde hoeveelheden van de totale maatschappelijke arbeid vereisen. Het spreekt vanzelf dat deze *noodzaak* tot *verdeling* van de maatschappelijke arbeid in bepaalde proporties volstrekt niet wordt opgeheven door de *bepaalde vorm* van de maatschappelijke produktie, maar alleen de *verschijningsvorm ervan* kan veranderen. Natuurwetten kunnen in het geheel niet worden opgeheven. Wat zich in historisch verschillende toestanden kan wijzigen is alleen de *vorm*, waarin die wetten zich manifesteren. En de vorm, waarin deze proportionele verdeling van de arbeid tot uiting komt in een maatschappelijke toestand, waarin de samenhang van de maatschappelijke arbeid zich doet gelden als *private ruil* van de individuele arbeidsprodukten, dat is nu juist de *ruilwaarde* van deze produkten.

De wetenschap bestaat er nu juist in dat men uitwerkt *hoe* de waarde-wet zich manifesteert. Dus als men van tevoren alle verschijnselen, die

met de wet in tegenspraak schijnen te zijn, zou willen 'verklaren', zou men de wetenschap vóór de wetenschap moeten leveren. De fout van Ricardo is juist, dat hij in zijn eerste hoofdstuk over de waarde⁴ alle mogelijke categorieën, die eerst nog uiteengezet moeten worden, *als gegeven* vooronderstelt, ten einde hun overeenstemming met de waardewet aan te tonen.

Aan de andere kant bewijst *de geschiedenis van de theorie* — dat hebt u terecht verondersteld — zeer zeker, dat de opvatting omtrent de waardeverhouding *steeds dezelfde* is geweest, duidelijker of minder duidelijk, met illusies verweven of wetenschappelijk meer exact. Daar het denkproces zelf uit de verhoudingen voortkomt, zelf een *natuurproces* is, kan het werkelijk begrijpende denken altijd slechts hetzelfde zijn en zich slechts gradueel, naar gelang van het ontwikkelingspeil, dus ook van het orgaan waarmee gedacht wordt, onderscheiden. Al het andere is geleuter.

De vulgair-econoom heeft er niet het flauwste benul van dat de werkelijke, dagelijkse ruilverhoudingen *niet direct identiek* kunnen zijn met de waardehoeveelheden. Het is juist het grappige van de burgerlijke maatschappij, dat er a priori geen bewuste maatschappelijke regeling van de produktie plaatsvindt. Het redelijke en volgens de natuur noodzakelijke manifesteert zich slechts als blindelings werkende doorsnee. En dan meent de vulgair-econoom een grote ontdekking te doen als hij tegenover het blootleggen van het innerlijke verband er op pocht, dat de zaken zich anders openbaren. Inderdaad, hij pocht op het feit, dat hij aan de schijn vasthoudt en die als hoogste wijsheid beschouwt. Waartoe dan eigenlijk nog een wetenschap?

Maar de zaak heeft hier nog een andere achtergrond. Met het inzicht in de samenhang stort, al voor de praktische ineenstorting, het hele theoretische geloof in de permanente noodzaak van de bestaande toestanden in elkaar. De heersende klassen hebben er hier dus een absoluut belang bij om de hersenloze verwarring te vereeuwigen. En waar worden de sycofantische* zwetsers, die geen andere wetenschappelijke troef we-

*van het Griekse sycofant = beroepsverklikker - *de red.*

ten uit te spelen dan dat men in de politieke economie in het geheel niet mag denken, anders voor betaald!

Maar satis superque.* Het laat in ieder geval zien hoe ver het gekomen is met deze priesters van de bourgeoisie. Terwijl arbeiders en zelfs fabrikanten en kooplieden mijn boek hebben begrepen en er uit wijs zijn geworden, klagen deze 'schriftgeleerden(!)' er over, dat ik onredelijke eisen aan hun verstand stel . . .

*genoeg en meer dan genoeg - *de red.*

Engels aan Pjotr Lawrowitsj Lawrow
in Londen
(fragment)

Londen, 12 (-17) november 1875

... 1) Ik aanvaard van de leer van Darwin de evolutietheorie, maar Darwins bewijsmethode (strijd om het bestaan, natuurlijke selectie) beschouw ik alleen als een eerste, voorlopige en onvolkomen uitdrukking van een nieuw ontdekt feit. Tot aan Darwin onderstreepten juist de mensen, die nu overal slechts *strijd* om het bestaan zien (Vogt, Büchner, Moleschott e.a.), vooral het *samenwerken* van de organische natuur, b.v. dat het plantenrijk zuurstof en voeding levert aan het dierenrijk en omgekeerd het dierenrijk de planten koolzuur en mest levert, zoals met name door Liebig was beklemtoond. Beide opvattingen zijn binnen zekere grenzen in zekere zin gerechtvaardigd, maar de ene is even eenzijdig en geborneerd als de andere. De wisselwerking tussen de natuurlichamen — dood zowel als levend — houdt evenzeer harmonie als botsing, strijd als samenwerking in. Wanneer daarom een zogenaamde natuuronderzoeker het zich veroorlooft de gehele veelzijdige rijkdom van de historische ontwikkeling onder te brengen onder de eenzijdige en magere frase 'strijd om het bestaan', een frase die zelfs op het gebied van de natuur alleen cum grano salis* kan worden aanvaard, dan veroordeelt deze manier van doen zich zelf.

3) Zonder de voordelen van uw methode van aanpakken, die ik een psychologische zou willen noemen, te willen ontkennen, zou ik een andere methode hebben gekozen. Ieder van ons wordt meer of minder beïnvloed door de intellectuele omgeving, waarin hij zich bij voorkeur beweegt. Voor Rusland, waar u uw publiek beter kent dan ik, en voor een propagandistisch blad, dat aan het gevoel van saamhorigheid, aan

* met een korreltje zout - de red.

het morele gevoel appelleert, is uw methode waarschijnlijk beter. Voor Duitsland, waar de valse sentimentaliteit zo ongehoord grote schade heeft aangericht en nog aanricht, zou ze niet passen; ze zou verkeerd begrepen en op sentimentele wijze verdraaid worden. Bij ons is eerder haat nodig dan liefde — op zijn minst voor de nabije toekomst — en vooral het afwerpen van de laatste resten van het Duitse idealisme en het aan de materiële feiten geven van de plaats, waarop ze historisch recht hebben. Ik zou dan ook — en ik zal dat misschien te zijner tijd doen — deze burgerlijke darwinisten ongeveer op de volgende manier aanvallen:

De gehele darwinistische leer van de strijd om het bestaan is eenvoudigweg het overbrengen van de leer van Hobbes van de bellum omnium contra omnes⁵ en van de burgerlijk-economische leer van de concurrentie, naast Malthus' bevolkingstheorie, uit de maatschappij op de levende natuur. Nadat men dit kunststuk voor elkaar heeft gebracht (en ik bestrijd, zoals onder 1) aangeduid, dat dit zonder meer gerechtvaardigd is, in het bijzonder wat de theorie van Malthus betreft), brengt men dezelfde theorieën uit de organische natuur weer over op de geschiedenis en beweert nu, dat men hun geldigheid als eeuwige wetten van de menselijke maatschappij heeft bewezen. De kinderlijkheid van deze procedure springt in het oog, daarover behoeft men geen woord vuil te maken. Als ik echter nader daarop zou willen ingaan, zou ik dat op zo'n manier doen, dat ik ze in de eerste plaats als slechte *economen* en pas in de tweede plaats als slechte natuuronderzoekers en filosofen afschilder.

4) Het wezenlijke verschil tussen de menselijke en de dierlijke gemeenschap is, dat de dieren hoogstens verzamelen, terwijl de mensen produceren. Dit enige, maar kapitale verschil alleen al maakt het onmogelijk wetten van de dierlijke samenleving zonder meer over te brengen op die van de mensen. Het maakt het mogelijk, zoals u terecht opmerkt, 'dat de mens niet alleen strijd voerde voor het bestaan, maar ook voor genoegens en voor het toenemen van zijn genoegens, . . . en dat hij om wille van hogere genoegens bereid was af te zien van lagere genoegens'. Zonder uw verdere conclusies hieruit te bestrijden, zou ik, uitgaande van mijn premissen, als volgt verder redeneren: De productie

van de mensen bereikt op een zekere trap dus een zodanige hoogte, dat niet alleen noodzakelijke behoeften, maar ook luxe-behoeften worden geproduceerd, zij het ook aanvankelijk slechts voor een minderheid. De strijd om het bestaan — wanneer wij deze categorie hier een momentje aan bod willen laten komen — verandert dus in een strijd om genoegens, niet meer om alleen maar *bestaansmiddelen*, maar om middelen tot *ontwikkeling, maatschappelijk geproduceerde* middelen tot ontwikkeling, en voor dit stadium kunnen de categorieën uit het dierenrijk niet meer toegepast worden. Wanneer nu echter, zoals thans gebeurd is, de produktie in haar kapitalistische vorm veel grotere hoeveelheden bestaans- en ontwikkelingsmiddelen voortbrengt dan de kapitalistische maatschappij kan verbruiken, doordat ze de grote massa van de werkelijke producenten kunstmatig verwijderd houdt van deze bestaans- en ontwikkelingsmiddelen; wanneer deze maatschappij door haar eigen levenswet gedwongen is deze voor haar reeds te grote produktie voortdurend uit te breiden en daarom periodiek, elke tien jaar, ertoe komt niet alleen een massa produkten, maar ook produktiekrachten zelf te vernietigen — welke zin heeft dan nog het gepraat over de ‘strijd om het bestaan’? De strijd om het bestaan kan er dan alleen nog uit bestaan, dat de producerende klasse de leiding van de produktie en de verdeling ontnemt aan de klasse, aan welke die tot dusverre was toevertrouwd, maar die daartoe niet meer bekwaam is, en dat nu is de socialistische revolutie.

In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat alleen al het beoordelen van de geschiedenis tot nu toe als een reeks van klassengevechten voldoende is om de opvatting van deze geschiedenis als een zwak gevarieerde uitleg van de ‘strijd om het bestaan’ in al haar holheid te laten zien. Ik zou daarom deze valse naturalisten nooit dit genoeg doen.

5) Om dezelfde reden zou ik uw in wezen heel juiste stelling, dat ‘de idee van de solidariteit ten einde de strijd te verlichten . . . tenslotte de gehele mensheid zou kunnen omvatten en haar, als solidaire gemeenschap van broeders, tegenover de overige wereld van mineralen, planten en dieren zou kunnen plaatsen’, in overeenstemming daarmee anders hebben geformuleerd.

6) Anderzijds kan ik het niet met u eens zijn, dat de strijd van allen tegen allen de eerste fase van de menselijke ontwikkeling zou zijn geweest. Naar mijn mening was het sociale instinct een van de meest wezenlijke hefbomen voor de ontwikkeling van de mens uit de aap. De eerste mensen moeten in troepen hebben geleefd, en zover als we kunnen terugblikken zien we dan ook, dat dit het geval is geweest . . .

*Engels aan Conrad Schmidt
in Berlijn⁶
(fragment)*

Londen, 5 augustus 1890

... Ik zag een bespreking van het boek van Paul Barth in de Weense 'Deutsche Worte'⁷, van de hand van ongeluksvogel Moritz Wirth, en deze kritiek heeft bij mij een ook voor het boek zelf ongunstige indruk achtergelaten. Ik zal het bekijken, maar ik moet zeggen, dat als Barth — wanneer ons Moritzje hem daarin juist citeert — in alle geschriften van Marx als enige voorbeeld voor de afhankelijkheid van de filosofie enz. van de materiële bestaansvoorwaarden alleen kan vinden, dat Descartes de dieren voor machines verklaart, ik dan medelijden heb met de man die zoiets kan schrijven. En als de man nog niet heeft ontdekt, dat de materiële bestaanswijze het primum agens* is, maar dat dit niet uitsluit dat de ideële gebieden op hun beurt een reagerende, zij het secundaire inwerking op de materiële bestaanswijze uitoefenen, kan hij toch onmogelijk het onderwerp, waarover hij schrijft, hebben begrepen. Maar, zoals gezegd, dit zijn indrukken uit de tweede hand, en ons Moritzje is een fatale vriend. Ook de materialistische geschiedenisopvatting heeft thans heel wat van deze vrienden, voor wie zij als voorwendsel dient om de geschiedenis *niet* te bestuderen. Precies zoals Marx zei van de Franse 'marxisten' van de tweede helft van de 70er jaren: 'Alles wat ik weet is, dat ik geen marxist ben'.

Er is ook in de 'Volkstribüne' een discussie gevoerd over de verdeling van de produkten in de toekomstige maatschappij, of dat gebeurt op grond van de hoeveelheid arbeid of op een andere wijze.⁸ Men heeft het vraagstuk ook zeer 'materialistisch' aangepakt tegen bepaalde idealistische frasen over rechtvaardigheid in. Maar merkwaardig genoeg is niemand op het idee gekomen, dat de wijze van verdeling wezenlijk afhan-

*de drijvende kracht - *de red.*

kelijk is van de vraag *hoeveel* er valt te verdelen, en dat dit toch wel verandert met de vooruitgang van de produktie en van de maatschappelijke organisatie, zodat dus ook de verdelingswijze wel eens zou kunnen veranderen. Maar bij alle deelnemers aan de discussie verschijnt de 'socialistische maatschappij' niet als iets dat aan voortdurende verandering en vooruitgang onderhevig is, doch als een stabiel eens en voor altijd vastgelegd ding, dat bijgevolg ook een eens en voor altijd vastgelegde verdelingswijze moet hebben. Redelijkerwijs echter kan men toch slechts 1. proberen de verdelingswijze te ontdekken, waarmee *begonnen* wordt, en 2. trachten de *algemene tendens te vinden*, waarin de verdere ontwikkeling zich beweegt. Daarover vind ik echter in het hele debat geen woord.

In het algemeen dient het woord 'materialistisch' in Duitsland bij vele jonge schrijvers als een eenvoudige frase, als een etiket, dat men zonder verdere studie alles en iedereen opplakt, waarmee men dan meent de zaak te hebben afgedaan. Onze geschiedenisopvatting is echter voor alles een leidraad bij de studie, geen hefboom voor constructies in de trant van de hegelianen. De gehele geschiedenis moet opnieuw worden bestudeerd, de bestaansvoorwaarden van de verschillende maatschappijformaties moeten tot in details worden onderzocht, voordat men poogt de politieke, privaatrechtelijke, esthetische, filosofische, religieuze enz. opvattingen, die aan deze formaties beantwoorden, daaruit af te leiden. Op dat gebied is tot nu toe nog maar weinig gebeurd, omdat slechts enkelen serieus dat werk ter hand hebben genomen. Daarbij kunnen wij hulp in overvloed gebruiken, het gebied is oneindig groot en wie serieus wil werken, kan veel presteren en zich verdienstelijk maken. In plaats daarvan wordt evenwel de frase van het historische materialisme (men kan nu eenmaal *alles* tot een frase maken) door maar al te veel jongere Duitsers alleen gebruikt om hun eigen betrekkelijk gebrekkige historische kennis — de economische geschiedenis ligt immers nog in de luiers! — zo snel mogelijk tot een systeem te construeren, om dan van zich zelf te vinden dat ze heel geweldig zijn. En dan kan iemand als Barth komen en de zaak zelf aanvallen, die in zijn omgeving echter tot louter een frase is gedegradeerd.

Overigens, dat zal allemaal wel weer op z'n pootjes terechtkomen. Wij zijn thans in Duitsland sterk genoeg om veel te kunnen verdragen. Een van de grootste diensten, die de socialistenwet⁹ ons heeft bewezen, was dat zij ons heeft bevrijd van de opdringerigheid van de zich door het socialisme aangetrokken voelende Duitse studiosus. Wij zijn nu sterk genoeg om ook de Duitse studiosus, die zich weer luid laat horen, te kunnen verteren. U, die werkelijk wat heeft gepresteerd, moet zelf hebben opgemerkt hoe weinigen van de jonge literaire figuren, die zich aan de partij ophangen, zich de moeite getroosten om economie en de geschiedenis van de economie, de geschiedenis van de handel, van de industrie, van de landbouw, van de maatschappijformaties te bestuderen. Hoevelen kennen van Maurer meer dan zijn naam! De verwaandheid van de journalist moet dan alles doen en het resultaat is er ook naar. Het lijkt soms alsof deze heren denken, dat voor de arbeiders alles goed genoeg is. Als deze heren eens wisten hoe Marx zijn beste geschriften nog altijd niet goed genoeg vond voor de arbeiders, hoe hij het als een misdaad beschouwde de arbeiders iets minder dan het allerbeste aan te bieden! . . .

*Engels aan Otto von Boenigk
in Breslau*

Folkestone bij Dover, 21 augustus 1890

Zeer geachte heer,

Op uw verzoeken¹⁰ kan ik slechts kort en in het algemeen antwoorden, want ten aanzien van uw eerste verzoek zou ik anders een hele verhandeling moeten schrijven.

Ad I. De zogenaamde 'socialistische maatschappij' is naar mijn mening geen eens en voor altijd voltooid ding, maar moet, zoals alle andere maatschappelijke toestanden, opgevat worden als in voortdurende verandering en omvorming zijnde. Een beslissend verschil tegenover de tegenwoordige toestand ligt natuurlijk in de organisatie van de productie op grondslag van de gemeenschappelijke eigendom, allereerst van de natie, van alle produktiemiddelen. Voor het ten uitvoer leggen van deze omwenteling morgen aan de dag — d.w.z. gradueel — zie ik echt geen moeilijkheden. Dat onze arbeiders daartoe in staat zijn, bewijzen hun vele productie- en distributiecoöperaties, die, waar de politie ze niet met opzet heeft kapotgemaakt, even goed en veel eerlijker werden beheerd dan de naamloze vennootschappen van de bourgeoisie. Hoe u kunt spreken over gebrek aan opvoeding van de massa's in Duitsland na het schitterende bewijs van politieke rijpheid, dat onze arbeiders in de succesvolle strijd tegen de socialistenwet hebben geleverd, is voor mij een raadsel. De schoolmeesterachtig verwaande eigendunk van onze zogenaamde intellectuelen komt me als een ongemeen grotere hinderpaal voor. We hebben overigens nog gebrek aan technici, agronomen, ingenieurs, chemici, architecten enz., maar in het ergste geval kunnen we die kopen, net zoals de kapitalisten dat doen, en als aan een paar verraders — waarvan er in dat gezelschap heus wel te vinden zullen zijn — een flink voorbeeld gesteld wordt, zullen ze het in hun belang vinden ons niet meer te bestelen. Maar behalve zulke specialisten, waartoe ik ook de onderwijzers reken, kunnen we het heel goed stellen zonder de

overige 'intellectuelen'; de grote toeloop van publicisten en studenten naar de partij heeft bij voorbeeld allerlei schadelijke gevolgen, zodra deze heren niet behoorlijk binnen de perken gehouden worden.

De grote landgoederen van de jonkers ten oosten van de Elbe kunnen onder een behoorlijke technische leiding zonder moeilijkheid aan de tegenwoordige dagloners, resp. het personeel van de landgoederen in pacht gegeven en in vereniging bewerkt worden. Mochten er excessen voorkomen, dan zijn de heren jonkers daarvoor verantwoordelijk — zij immers hebben de mensen tegen elke bestaande onderwijswet in zo laten verzuimen.

De grootste hinderpaal vormen de kleine boeren en de opdringerige superverstandige intellectuelen, die alles beter weten naarmate ze er evenredig minder van begrijpen.

Als we dus eerst een voldoende aantal aanhangers onder de massa's hebben, kunnen de grote industrie en de op landgoederen bedreven landbouw heel snel vermaatschappelijkt worden, zodra we de politieke heerschappij hebben. Het overige zal er spoedig op volgen, snel of langzaam. En met de produktie in het groot hebben we het heft in handen.

U hebt het over de afwezigheid van een gelijkmatig inzicht. Die is er, maar dan wel aan de kant van de uit adellijke en burgerlijke kringen afkomstige intellectuelen, die er geen notie van hebben hoeveel ze nog van de arbeiders moeten leren.

Ad II. Mevrouw Marx was de dochter van de regeringsraad von Westphalen in Trier en de jongste zuster van minister von Westphalen in het reactiekabinet van Manteuffel.

Met hoogachting, uw
F. Engels

Engels aan Joseph Bloch
in Koningsbergen
(fragment)

Londen, 21 september 1890

... Volgens de materialistische geschiedenisopvatting is de produktie en reproductie van het werkelijke leven het *in laatste instantie* bepalende moment in de geschiedenis. Meer heeft Marx noch ik ooit beweerd. Verdraait iemand dat nu zo, dat het economische moment het *enige* bepalende zou zijn, dan verandert hij deze stelling in een nietszeggende, abstracte en absurde frase. De economische toestand is de basis, maar de verschillende momenten van de bovenbouw — politieke vormen van de klassenstrijd en zijn resultaten, na de gewonnen strijd door de zegevierende klasse vastgestelde grondwetten, enz., rechtsvormen, en met name de weerspiegeling van al deze werkelijke gevechten in het brein van de betrokkenen, politieke, juridische, filosofische theorieën, religieuze opvattingen en de verdere ontwikkeling ervan tot systemen van dogmata — oefenen ook hun invloed uit op het verloop van de historische strijd en bepalen in vele gevallen in overwegende mate de *vorm* ervan. Het is een wisselwerking van al deze momenten, waarin de economische beweging, door al die oneindige hoeveelheid toevalligheden heen (d.w.z. van dingen en gebeurtenissen, waarvan de inwendige, onderlinge samenhang zo ver verwijderd of zo onaantoonbaar is, dat wij deze als niet aanwezig kunnen beschouwen, kunnen verwaarlozen), zich uiteindelijk als noodzakelijk doorzet. Anders zou de toepassing van de theorie op een willekeurige geschiedenisperiode immers gemakkelijker zijn dan de oplossing van een simpele eerstegraads vergelijking.

Wij maken onze geschiedenis zelf, maar ten eerste onder zeer bepaalde onderstellingen en voorwaarden. Daaronder zijn de economische uiteindelijk beslissend. Maar ook de politieke enz., zelfs de in de hoofden van de mensen rondspokende tradities, spelen een rol, zij het ook niet de beslissende. De Pruisische staat is ook ontstaan en verder ontwikkeld

door historische, in laatste instantie economische oorzaken. Zonder pedanterie kan evenwel nauwelijks worden beweerd, dat onder de vele kleine Noordduitse staten juist Brandenburg door economische noodzakelijkheid en niet ook door andere momenten (vooral zijn betrokkenheid, door het bezit van Pruisen, met Polen en daardoor met internationale politieke verhoudingen — die toch ook bij de vorming van de macht van de Oostenrijkse dynastie beslissend zijn geweest) ertoe voorbestemd was de grote mogendheid te worden, waarin het economische, taalkundige en sinds de reformatie ook religieuze verschil tussen het noorden en het zuiden werd belichaamd. Het zal moeilijk gelukken het bestaan van elke kleine Duitse staat uit verleden en heden of de oorsprong van de klankverschuiving in het Hoogduits, die de geografische, door de gebergten van de Sudeten tot aan de Taunus gevormde scheidsmuur uitbreidde tot een formele scheidslijn door Duitsland, economisch te verklaren zonder zich belachelijk te maken.

In de tweede plaats verloopt de geschiedenis zo, dat het uiteindelijke resultaat steeds voortkomt uit de conflicten tussen vele individuen met een eigen wil, waarvan elkeen weer door een groot aantal bijzondere levensvoorwaarden wordt gemaakt tot dat, wat hij is; het zijn dus ontelbare elkaar doorkruisende krachten, een oneindige verzameling van krachtenparallelogrammen, waaruit een resultante — het historische gebeuren — voortkomt. Deze kan zelf weer beschouwd worden als het produkt van een macht, die als geheel beschouwd *zonder bewustzijn* en willoos werkzaam is. Want wat iedereen afzonderlijk wil, wordt door iedere andere verhinderd, en wat eruit te voorschijn komt is iets, dat niemand heeft gewild. Zo verloopt de geschiedenis tot dusver op de wijze van een natuurproces en is ze ook in wezen onderworpen aan dezelfde bewegingswetten. Maar dat de afzonderlijke individuen met hun eigen wil — en elk ervan wil, waartoe lichaamsgesteldheid en buiten hem staande, in laatste instantie economische omstandigheden hem drijven (of dit nu eigen persoonlijke, dan wel algemeen maatschappelijke omstandigheden zijn) — niet bereiken wat zij willen, maar samensmelten tot een totaal gemiddelde, tot een gemeenschappelijke resultante, daaruit kan toch niet de conclusie getrokken worden, dat zij gelijk nul

gesteld moeten worden. Integendeel, een ieder draagt bij tot de resultante en is daar in zoverre bij inbegrepen.

Verder zou ik u willen verzoeken deze theorie te bestuderen in de oorspronkelijke bronnen en niet uit de tweede hand — het is werkelijk veel gemakkelijker. Marx heeft nauwelijks iets geschreven, waarin ze geen rol speelt. In het bijzonder echter is 'De achttiende Brumaire van Louis Bonaparte' een uitstekend voorbeeld voor de toepassing ervan. Ook in 'Het Kapitaal' zijn vele aanwijzingen te vinden. En ook mag ik wel verwijzen naar mijn geschriften: 'De heer Eugen Dührings omwenteling van de wetenschap' en 'Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie', waarin ik de uitvoerigste uiteenzetting van het historische materialisme heb gegeven, die er naar mijn weten bestaat.¹¹

Dat door de jongeren soms meer nadruk wordt gelegd op de economische zijde dan haar toekomst, is voor een deel de schuld van Marx en mij. Wij moesten, tegenover de tegenstanders, de nadruk leggen op het door hen ontkende hoofdbeginsel en wij hadden niet altijd tijd, plaats en gelegenheid om de overige, bij de wisselwerking betrokken momenten tot hun recht te laten komen. Maar zodra er sprake was van het behandelen van een episode uit de geschiedenis, dus van praktische toepassing, veranderde de zaak en dan was er geen vergissing mogelijk. Het komt echter jammer genoeg te vaak voor, dat men denkt een nieuwe theorie volkomen te hebben begrepen en zonder meer te kunnen hantieren, zodra men zich de voornaamste stellingen heeft eigen gemaakt, en dat ook niet altijd juist. En dit verwijt kan ik menigeen van de nieuwere 'marxisten' niet besparen; er is op dat gebied dan ook wonderlijke onzin gepresteerd. . .

*Engels aan Conrad Schmidt
in Berlijn¹²
(fragment)*

Londen, 27 oktober 1890

Beste Schmidt,

Ik gebruik het eerste vrije uur om u te antwoorden. Ik meen, dat u er heel goed aan zult doen de baan in Zürich te aanvaarden.¹³ Economisch kunt u daar altijd heel wat leren, in het bijzonder als u er rekening mee houdt, dat Zürich toch altijd slechts een geld- en speculatiemarkt van de derde rang is en dat daarom de indrukken, die zich daar doen gevoelen, door een dubbele en drievoudige reflectie verzwakt, resp. met opzet vervalst zijn. Maar u leert het bedrijf in de praktijk kennen en bent genoodzaakt om de beursberichten uit Londen, New York, Parijs, Berlijn en Wenen uit de eerste hand te volgen, en dan opent zich voor u de wereldmarkt — in haar weerspiegeling als geld- en effectenmarkt. Het gaat met de economische, politieke en andere weerspiegelingen net als met die in het menselijke oog, ze gaan door een convergerende lens en worden daarom omgekeerd, op hun kop, afgebeeld. Alleen ontbreekt het zenuwstelsel, dat ze voor de weergave weer op hun voeten plaatst. De mens van de geldmarkt ziet de beweging van de industrie en de wereldmarkt juist alleen in de omkerende weerspiegeling van de geld- en effectenmarkt, en dan wordt voor hem het gevolg tot oorzaak. Dat heb ik al in de veertiger jaren in Manchester¹⁴ gezien: voor de gang van zaken in de industrie en haar periodieke maxima en minima waren de beursberichten van Londen absoluut onbruikbaar, omdat de heren alles wilden verklaren uit de crises op de geldmarkt, die meestal echter zelf slechts symptomen waren. Het ging er toen om het ontstaan van industriële crises uit een tijdelijke overproductie weg te cijferen, en de zaak had dus bovendien nog een tendentieuze, om verdraaiingen vragende zijde. Dit punt valt nu weg — tenminste eens en voor altijd voor ons — en bovendien is het toch een feit, dat de geldmarkt ook haar ei-

gen crises kan hebben, waarbij directe industriële storingen slechts een ondergeschikte rol of zelfs in het geheel geen rol spelen; hier moet nog veel, ook in het bijzonder op historisch gebied voor de laatste twintig jaar, worden vastgesteld en onderzocht.

Waar er arbeidsdeling op maatschappelijke schaal is, daar is ook wederzijdse verzelfstandiging van deelarheid. De produktie is in laatste instantie beslissend. In zoverre echter de handel met de produkten zich tegenover de eigenlijke produktie een zelfstandige plaats verschafft, volgt hij zijn eigen beweging, die weliswaar in het totaal bezien door die van de produktie beheerst wordt, maar op onderdelen en binnen deze algemene afhankelijkheid toch weer eigen wetten volgt, die in de aard van deze nieuwe faktor liggen, welke haar eigen fasen heeft en van haar zijde weer terugwerkt op de beweging van de produktie. De ontdekking van Amerika kwam voort uit de dorst naar goud, die de Portugezen voordien al naar Afrika had gedreven (zie Soetbeers 'Edelmetall-Produktion')¹⁵, omdat de in de 14de en 15de eeuw zo kolossaal uitgebreide Europese industrie en de daarmee overeenkomende handel meer ruilmiddelen vereisten dan Duitsland — het grote zilverland van 1450 tot 1550 — kon leveren. De verovering van India van 1500 tot 1800 door Portugezen, Nederlanders en Engelsen had de *import uit* India ten doel; aan export daarheen dacht geen mens. En toch, welk een reusachtige terugwerking hadden deze ontdekkingen en veroveringen, die zuiver door handelsbelangen bepaald waren, op de industrie — pas de behoeften voor de *export naar* deze landen schiepen en ontwikkelden de grote industrie.

Zo staat het ook met de geldmarkt. Als de geldhandel zich afscheidt van de warenhandel, heeft hij een eigen — onder zekere door produktie en warenhandel bepaalde voorwaarden en binnen deze grenzen — ontwikkeling, bijzondere door zijn eigen aard bepaalde wetten en aparte fasen. Komt daar nu nog bij, dat de geldhandel zich in deze verdere ontwikkeling uitbreidt tot effectenhandel, dat deze effecten niet alleen uit staatspapieren bestaan, maar dat er ook industrie- en verkeersaandelen bij komen en de geldhandel dus een directe heerschappij verovert over een deel van de produktie, die hem in grote trekken beheerst, dan wordt

de reactie van de geldhandel op de produktie nog sterker en gecompliceerder. De geldhandelaars zijn eigenaars van spoorwegen, mijnen, ijzerfabrieken enz. Deze produktiemiddelen krijgen een dubbel gezicht: hun bedrijvigheid moet zich nu eens richten naar de belangen van de directe produktie, dan weer tevens naar de behoeften van de aandeelhouders, voor zover deze geldhandelaars zijn. Het duidelijkste bewijs hiervan: de Noordamerikaanse spoorwegen, die geheel afhankelijk zijn van de huidige beursoperaties van een Jay Gould, Vanderbilt enz., welke totaal vreemd zijn aan de afzonderlijke spoorwegen en hun belangen als verkeersmiddelen. En zelfs hier in Engeland hebben we tussen de verschillende spoorwegondernemingen tientallen jaren voortdurende conflicten gehad over de grensgebieden tussen hen — conflicten, waaraan enorme sommen geld werden verspild, niet in het belang van de produktie en het verkeer, maar alleen als gevolg van een rivaliteit, die meestal alleen ten doel had beursoperaties mogelijk te maken van geldhandelaars, die de aandelen in bezit hadden.

In deze paar aanduidingen van mijn opvatting over de relaties tussen produktie en warenhandel en van beide met de geldhandel heb ik in de grond van de zaak ook reeds geantwoord op uw vragen over het historische materialisme in het algemeen. Dit probleem kan het gemakkelijkst gevat worden vanuit het oogpunt van de arbeidsdeling. De maatschappij brengt zekere gemeenschappelijke functies voort, die zij niet kan ontberen. De hiertoe benoemde mensen vormen een nieuwe tak van de arbeidsdeling *binnen de maatschappij*. Zij krijgen daarmee bijzondere belangen ook tegenover hun opdrachtgevers, zij verzelfstandigen zich tegenover hen, en — de staat is een feit. En nu gaat het net zo als bij de warenhandel en later bij de geldhandel: de nieuwe zelfstandige macht moet weliswaar in grote trekken de beweging van de produktie volgen, maar reageert, krachtens de haar eigen, d.w.z. de haar eens gegeven en zich langzamerhand ontwikkelende relatieve zelfstandigheid, ook van haar kant op de voorwaarden en het verloop van de produktie. Het is een wisselwerking van twee ongelijke krachten: enerzijds de economische beweging en anderzijds de naar zo groot mogelijke zelfstandigheid strevende en, nu ze eenmaal is ingesteld, ook met een eigen beweging

begiftigde nieuwe politieke macht; de economische beweging volgt in grote trekken haar eigen weg, maar ze moet ook de weerslag ondergaan van de door haar zelf ingestelde en met relatieve zelfstandigheid uitgeruste politieke beweging, enerzijds van de staatsmacht, anderzijds van de tegelijkertijd hiermee in het leven geroepen oppositie. Zoals in de geldmarkt in grote trekken en met het hierboven genoemde voorbehoud de beweging van de industriële markt weerspiegeld wordt, uiteraard *omgekeerd*, zo weerspiegelt zich in de strijd tussen regering en oppositie de strijd van de reeds voordien bestaande en strijdende klassen, doch eveneens omgekeerd, niet meer direct maar indirect, niet als klassenstrijd, maar als strijd over politieke principes, en wel zodanig op zijn kop gezet, dat het duizenden jaren heeft gekost tot we daar weer achter kwamen.

De terugwerking van de staatsmacht op de economische ontwikkeling kan drieërlei van aard zijn: ze kan in dezelfde richting gaan en dan gaat het vlugger, ze kan er tegenin gaan en dan gaat ze tegenwoordig in elk groot volk op de duur kapot, of ze kan voor de economische ontwikkeling bepaalde richtingen afsnijden en andere voorschrijven — dit komt uiteindelijk neer op een van de beide voorgaande gevallen. Het is echter duidelijk, dat in de gevallen II en III de politieke macht de economische ontwikkeling grote schade kan berokkenen en massale verspilling van energie en materiaal kan veroorzaken.

Neem daarbij nu nog het geval van verovering en ruwe vernietiging van economische hulpbronnen, waaraan onder bepaalde omstandigheden voorheen een hele plaatselijke en nationale economische ontwikkeling te gronde kon gaan. Tegenwoordig zien we in dit geval meestal een tegenovergestelde uitwerking, ten minste bij de grote volken: de verslagene wint op de duur in economisch, politiek en moreel opzicht soms meer dan de overwinnaar.

Evenzo is het gesteld met het recht: Zodra de nieuwe arbeidsdeling nodig wordt, die beroepsjuristen voortbrengt, is er weer een nieuw, zelfstandig gebied opengelegd, dat bij al zijn algemene afhankelijkheid van de produktie en de handel toch ook het vermogen heeft op een specifieke wijze op deze gebieden in te werken. Het recht moet in een mo-

derne staat niet alleen in overeenstemming zijn met de algemene economische toestand, niet alleen de uitdrukking ervan zijn, maar ook een *innerlijke samenhang bezittende* uitdrukking ervan, die zichzelf niet door innerlijke tegenstrijdigheden onmogelijk maakt. En om dat tot stand te brengen, gaat de betrouwbaarheid van de afspiegeling van de economische verhoudingen meer en meer teloor. En dit des te meer, naarmate het zeldzamer voorkomt, dat een wetboek de botte, onverzachte en onvervalste uitdrukking is van de heerschappij van een klasse: dat zou immers zelf al indruisen tegen het 'rechtsbegrip'. Het zuiver consequente rechtsbegrip van de revolutionaire bourgeoisie van 1792/'96 is immers reeds in de Code Napoléon¹⁶ in vele opzichten vervalst, en voor zover dit rechtsbegrip daarin belichaamd is, moet het dagelijks allerlei verzwakkingen ondergaan door de toenemende macht van het proletariaat. Dit verhindert de Code Napoléon niet het wetboek te zijn, dat in alle delen van de wereld ten grondslag ligt aan alle nieuwe wetgevingen. Het verloop van de 'rechtsontwikkeling' bestaat voor een groot deel alleen daaruit, dat eerst getracht wordt de tegenspraken te verwijderen, die ontstaan uit de directe vertaling van economische verhoudingen in juridische beginselen, en een harmonisch rechtstelsel tot stand te brengen, en dat daarna dit stelsel door de invloed en de dwang van de verdere economische ontwikkeling steeds weer wordt verbroken en in nieuwe tegenspraken wordt verwikkeld (ik spreek hier voorlopig alleen van het civiele recht).

De weerspiegeling van de economische verhoudingen als rechtsbeginselen stelt de zaken eveneens noodzakelijkerwijs op zijn kop: ze voltrekt zich zonder dat de handelende personen zich ervan bewust zijn; de jurist verbeeldt zich met aprioristische stellingen te opereren, terwijl het toch slechts economische reflexen zijn — zo staat alles op zijn kop. En het lijkt mij vanzelfsprekend dat deze omkering, die, zolang zij niet onderkend is, dat vormt wat wij *ideologische opvattingen* noemen, van haar kant weer terugwerkt op de economische basis en deze binnen bepaalde grenzen kan wijzigen. De grondslag van het erfrecht is economisch van aard, een gelijke ontwikkelingstrap van het gezin voorondersteld. Toch zal het moeilijk te bewijzen zijn, dat b.v. de absolute vrij-

heid van testament in Engeland en de sterke beperking daarvan in Frankrijk tot in alle details slechts economische oorzaken hebben. Maar beide werken in belangrijke mate terug op de economie, doordat zij de vermogensverdeling beïnvloeden.

Wat nu de nog hoger in de lucht zwevende ideologische gebieden, religie, filosofie enz., betreft, deze hebben een prehistorische, door de historische periode aangetroffen en overgenomen voorraad van — wat wij thans onzin zouden noemen. De grondslag van deze diverse onjuiste voorstellingen over de natuur, over de hoedanigheid van de mens zelf, over geesten, magische krachten enz. is meestal slechts van negatief economische aard; de lage economische ontwikkeling van de prehistorische periode heeft de onjuiste voorstellingen van de natuur als complement, maar ook hier en daar als voorwaarde en zelfs als oorzaak. En ook al was de economische behoefte de belangrijkste drijfveer van de voortgang van de kennis der natuur en is ze dit steeds meer geworden, toch zou het pedant zijn als men zou willen zoeken naar economische oorzaken voor al deze onzin uit de oertijd. De geschiedenis van de wetenschappen is de geschiedenis van het geleidelijk uit de weg ruimen van deze onzin, resp. van het vervangen ervan door nieuwe, maar steeds minder absurde onzin. De mensen die hier zorg voor dragen, behoren weer tot een bijzonder gebied van de arbeidsdeling en het lijkt hun of ze een onafhankelijk gebied bewerken. En in zoverre zij een zelfstandige groep binnen de maatschappelijke arbeidsdeling vormen, in zoverre hebben hun voortbrengselen, inclusief hun dwalingen, een terugwerkende invloed op de gehele maatschappelijke ontwikkeling, zelfs op de economische. Maar al met al staan ze zelf weer onder de overheersende invloed van de economische ontwikkeling. In de filosofie b.v. kan dit het gemakkelijkst worden aangetoond voor de burgerlijke periode. Hobbes was de eerste moderne materialist (in de zin van de 18de eeuw), maar aanhanger van het absolutisme in een tijd, waarin de absolute monarchie in heel Europa haar bloeitijd beleefde en in Engeland de strijd tegen het volk aanbond. Locke was zowel in de religie als in de politiek de zoon van het compromis tussen de klassen van 1688¹⁷. De Engelse deïsten¹⁸ en degenen, die hun werk consequent voortzetten, de

Franse materialisten, waren de echte filosofen van de bourgeoisie — de Fransen zelfs van de burgerlijke revolutie. In de Duitse filosofie van Kant tot Hegel waart de Duitse kleinburger rond — nu eens positief, dan weer negatief. Maar als bepaald gebied van de arbeidsdeling heeft de filosofie van elk tijdperk een bepaald gedachtengoed tot voorwaarde, dat haar is overgeleverd door haar voorgangers en waar ze van uitgaat. En daardoor komt het, dat economisch achtergebleven landen in de filosofie toch de eerste viool kunnen spelen: Frankrijk in de 18de eeuw tegenover Engeland, op de filosofie waarvan de Fransen stoelden, later Duitsland tegenover beide. Maar ook in Frankrijk zowel als in Duitsland was de filosofie, evenals de algemene opbloei van de literatuur in die tijd, ook het resultaat van een economische opbloei. De uiteindelijke suprematie van de economische ontwikkeling ook over deze gebieden staat voor mij vast, maar ze voltrekt zich binnen de door het afzonderlijke gebied zelf voorgeschreven voorwaarden: in de filosofie b.v. door de inwerking van economische invloeden (die zelf meestal pas weer in hun politieke enz. vermomming werkzaam zijn) op het aanwezige filosofische materiaal, dat geleverd is door de voorgangers. De economie schept hier niets nieuw, ze bepaalt echter de wijze van verandering en verdere ontwikkeling van het aangetroffen gedachtengoed, en ook dat meestal indirect, doordat het de politieke, juridische en morele reflexen zijn, die de grootste directe invloed op de filosofie uitoefenen.

Over de religie heb ik het nodige gezegd in het laatste hoofdstuk over Feuerbach.

Wanneer Barth dus meent, dat wij elke terugwerking van de politieke enz. reflexen van de economische beweging op deze beweging zelf ontkennen, vecht hij domweg tegen windmolens. Hij behoeft immers alleen maar de '*Achttiende Brumaire*' van Marx in te zien, waar het toch haast uitsluitend gaat om de *bijzondere* rol, die de politieke conflicten en gebeurtenissen spelen, natuurlijk binnen hun *algemene* afhankelijkheid van economische voorwaarden. Of 'Het Kapitaal', b.v. het hoofdstuk over de arbeidsdag, waarin de wetgeving, die toch een politieke daad is, zo diep ingrijpt. Of het hoofdstuk over de geschiedenis van de bourgeoisie (hoofdstuk 24). Of waarom strijden wij dan voor de poli-

tieke diktatuur van het proletariaat, wanneer de politieke macht economisch machteloos is? De macht (d.w.z. de staatsmacht) is ook een economische potentie!

Maar ik heb nu geen tijd om een kritiek te schrijven op het boek⁷. Eerst moet ik zorgen dat het derde deel (van 'Het Kapitaal' — *de red.*) uitkomt, en overigens geloof ik, dat ook b.v. Bernstein dit heel goed kan afhandelen.

Wat de heren allen ontbreekt, is dialectiek. Ze zien steeds alleen hier oorzaak, daar uitwerking. Dat dit een holle abstractie is, dat in de werkelijke wereld zulke metafysische polaire tegenstellingen alleen in crises bestaan, dat het hele grote verloop evenwel plaatsheeft in de vorm van een wisselwerking — zij het ook tussen zeer ongelijke krachten, waarvan de economische beweging verreweg de sterkste, oorspronkelijkste en beslissendste is —, dat er op dit gebied niets absoluut en alles relatief is, dat zien ze nu eenmaal niet, voor hen heeft Hegel niet bestaan. . .

*Engels aan Franz Mehring
in Berlijn*

Londen, 14 juli 1893

Beste heer Mehring,

Vandaag pas kom ik er toe u te bedanken voor de 'Lessing-Legende'¹⁹, die u zo vriendelijk was mij toe te zenden. Ik wilde u geen louter formele ontvangstbevestiging van het boek sturen, maar u er tegelijkertijd iets over — over de inhoud er van — zeggen. Vandaar de vertraging.

Ik begin met het eind — het aanhangsel 'Over het historische materialisme', waarin u de belangrijkste feiten op voortreffelijke en voor de onbevooroordeelde lezer overtuigende wijze hebt samengevat. Wanneer ik er iets op aan te merken vind, is het dat u mij meer verdiensten toeschrijft dan mij toekomen, zelfs wanneer ik alles meereken wat ik mogelijkerwijs zelfstandig zou hebben gevonden — mettertijd —, wat Marx echter met zijn snellere inzicht en groter overzicht veel sneller heeft ontdekt. Wanneer men het geluk heeft gehad veertig jaar lang samen te werken met een man als Marx, wordt men, zolang deze leeft, gewoonlijk niet zo erkend als men meent te verdienen; sterft dan de grotere, dan wordt de man van minder betekenis gemakkelijk overschat — en dat schijnt juist met mij nu het geval te zijn; de geschiedenis zal dit alles uiteindelijk wel in orde maken en tegen die tijd is men gelukkig het hoekje om en weet men helemaal van niets meer.

Verder ontbreekt nog slechts één punt, dat echter ook in de zaken van Marx en mij regelmatig niet genoeg naar voren is gehaald en met betrekking waartoe ons allen gelijke schuld treft. Wij hebben namelijk allen aanvankelijk de voornaamste nadruk gelegd en *moeten leggen* op het *afleiden* van de politieke, juridische en overige ideologische opvattingen en de door deze opvattingen bewerkstelligde handelingen uit fundamentele economische feiten. Daarbij hebben wij wegens de inhoudelijke zijde de formele kant verwaarloosd: de wijze, waarop deze opvattingen enz. tot stand komen. Dat heeft de tegenstanders dan ook een welkome aanleiding gegeven voor misverstanden, resp. verdraaiingen,

waarvan Paul Barth een treffend voorbeeld is.

De ideologie is een proces, dat weliswaar door wat men een denker noemt bewust wordt voltrokken, maar met een verkeerd bewustzijn. De eigenlijke drijvende krachten, die het bewegen, blijven hem onbekend; anders zou het nu eenmaal geen ideologisch proces zijn. Hij verbeeldt zich dus verkeerde, resp. schijnbare drijvende krachten. Omdat het een denkproces is, leidt hij de inhoud zowel als de vorm ervan af uit het zuivere denken, uit dat van hemzelf of dat van zijn voorgangers. Hij werkt met louter gedachtenmateriaal, dat hij ongezien aanvaardt als door het denken voortgebracht en dat hij niet verder onderzoekt op een verder weg liggende, van het denken onafhankelijke oorsprong; dat is voor hem vanzelfsprekend, omdat voor hem elk handelen, omdat het *door bemiddeling van* het denken gebeurt, in laatste instantie ook in het denken *gefundeerd* schijnt te zijn.

De historische ideoloog (historisch staat hier als samenvatting voor politiek, juridisch, filosofisch, theologisch, kortom voor alle gebieden, die behoren tot de *maatschappij* en niet alleen tot de natuur) — de historische ideoloog heeft dus op elk wetenschappelijk gebied een stof, die zich zelfstandig heeft gevormd uit het denken van voorgaande generaties en in de hersens van deze elkaar opvolgende generaties een zelfstandige, eigen ontwikkeling heeft doorgemaakt. Er kunnen stellig externe feiten, die tot het eigen of tot een ander gebied behoren, medebepalend op deze ontwikkeling hebben ingewerkt, maar deze feiten zijn volgens de stilzwijgend aangenomen vooronderstelling immers zelf weer louter vruchten van een denkproces, en zo blijven we nog steeds in het domein van het denken alleen, dat zelfs de hardste feiten ogenschijnlijk op gelukkige wijze heeft verteerd.

Het is deze schijn van een zelfstandige geschiedenis van de staatsregelingen, van de rechtsstelsels, van de ideologische opvattingen op elk afzonderlijk gebied, die de meeste mensen het meest verblindt. Wanneer Luther en Calvijn de officiële katholieke religie 'overwinnen', wanneer Hegel Fichte en Kant, Rousseau met zijn republikeinse 'Contrat social' indirect de constitutionele Montesquieu 'overwint', dan is dat een gebeurtenis, die binnen de theologie, de filosofie, de staatswe-

tenschap blijft, een etappe vormt in de geschiedenis van deze gebieden van het denken en in het geheel niet buiten het terrein van het denken treedt. En sinds de burgerlijke illusie van de eeuwigheid en de uiteindelijkheid van de kapitalistische produktie daar nog bij is gekomen, geldt zelfs de overwinning op de mercantilisten door de fysiocraten en A. Smith louter en alleen als een zege van het denken; niet van de in het denken weerspiegelde veranderde economische feiten, maar van het eindelijk verworven juiste inzicht in altijd en overal bestaande feitelijke voorwaarden; zouden Richard Leeuwenhart en Philippe Auguste de vrijhandel hebben ingevoerd in plaats van zich in kruistochten te begeven, dan zouden ons vijfhonderd jaar ellende en domheid bespaard zijn gebleven.

Deze kant van de zaak, die ik hier slechts kan aanstippen, hebben wij allen, meen ik, meer verwaarloosd dan ze verdient. Het is de oude geschiedenis: in het begin wordt de vorm in tegenstelling tot de inhoud steeds verwaarloosd. Zoals gezegd, ik heb dat eveneens gedaan en de fout is me steeds achteraf opgebroken. Het is dus niet alleen verre van mij om u een of ander verwijt daarover te maken — daartoe heb ik als oudere medeschuldige helemaal niet het recht, integendeel — maar ik zou u toch voor de toekomst op dit punt willen wijzen.

Daarmee houdt ook verband de onzinnige voorstelling van de ideologen: omdat wij ontkennen, dat de verschillende ideologische sferen, die in de geschiedenis een rol spelen, een zelfstandige historische ontwikkeling hebben, zouden wij hun ook iedere *historische werking* ontzeggen. Hieraan ten grondslag ligt de ordinaire ondialektische voorstelling van oorzaak en gevolg als star tegenover elkaar staande polen, het absoluut vergeten van de wisselwerking. De heren vergeten vaak bijna met opzet, dat een historisch moment, zodra het eenmaal door andere, uiteindelijk economische oorzaken ter wereld is gebracht, nu ook reageert en op zijn omgeving en zelfs op zijn oorzaken kan terugwerken. Barth doet dit b.v. bij priesterstand en religie, op blz. 475 bij u. Ik heb me zeer verheugd, dat u deze boven alle verwachting oppervlakkige knaap zijn vet heeft gegeven. En die man maken ze tot professor in de geschiedenis te Leipzig! Dan was de oude Wachsmuth, die ook oppervlakkig

was in zijn hersenkamer, maar die een heel groot gevoel voor feiten had, toch een heel andere kerel.

Overigens kan ik wat dit boek betreft slechts herhalen wat ik al herhaaldelijk over de artikelen heb gezegd, toen ze in 'Die Neue Zeit'²⁰ verschenen: het is verreweg de beste uiteenzetting over de wordingsgeschiedenis van de Pruisische staat die er bestaat, ja, ik kan wel zeggen de enige goede, die in de meeste dingen de samenhangen tot op onderdelen juist uiteenzet. Men betreurt slechts, dat u er niet ook tegelijkertijd de hele verdere ontwikkeling tot Bismarck toe in hebt kunnen meenemen, en men hoopt onwillekeurig dat u dit een andere keer zult doen en het totale beeld van keurvorst Friedrich Wilhelm tot de oude Wilhelm (Wilhelm I — *de red.*) aan toe in samenhang zult uiteenzetten. U hebt immers de voorstudies reeds verricht en, althans wat de hoofdzaken betreft, zo goed als voltooid. En het moet toch eens gedaan worden, voordat de rammelkast in elkaar zakt; het teniet doen van de monarchistisch-patriottische legenden is weliswaar niet zozeer een noodzakelijke voorwaarde voor het uit de weg ruimen van de monarchie, die de klassenheerschappij camoufleert (omdat een *zuivere*, burgerlijke republiek in Duitsland achterhaald is voor ze tot stand is gekomen), maar toch een hefboom daartoe, die grote uitwerking kan hebben.

Dan zult u ook meer ruimte en gelegenheid hebben om de Pruisische lokale geschiedenis te laten zien als een deel van de gehele Duitse misère. Dat is het punt, waarop ik hier en daar iets afwijk van uw opvatting, met name ten aanzien van de voorwaarden, die geleid hebben tot de Duitse versplintering en het mislukken van de Duitse burgerlijke revolutie van de 16de eeuw. Wanneer ik ertoe kom de historische inleiding tot mijn 'Boerenoorlog' opnieuw te bewerken, wat naar ik hoop in de komende winter zal gebeuren²¹, zal ik daar de desbetreffende punten kunnen uiteenzetten. Niet dat ik de punten, die door u zijn aangegeven, als onjuist zou beschouwen, maar ik plaats er andere naast en groepeer ze iets anders.

Bij de bestudering van de Duitse geschiedenis — die toch één enkele doorlopende misère is — heb ik steeds gevonden, dat het maken van

een vergelijking met de overeenkomstige Franse tijdperken pas de juiste maatstaf oplevert, omdat daar precies het tegendeel gebeurt van wat er bij ons geschiedt. Dáár de vorming van de nationale staat uit de disjectis membris (uiteengerukte delen — *de red.*) van de feodale staat, juist wanneer bij ons het verval op z'n hoogtepunt is. Dáár een zelden voorkomende objectieve logika in het gehele verloop van het proces, bij ons een steeds geestdodender wordende ordeloosheid. Dáár vertegenwoordigt de Engelse veroveraar in de middeleeuwen, in zijn inmenging ten gunste van de Provençaalse nationaliteit tegen de Noordfranse, de vreemde inmenging; de oorlogen tegen de Engelsen vormen om zo te zeggen de Dertigjarige Oorlog, die echter eindigt met het verdrijven van de buitenlandse inmenging en het onderwerpen van het zuiden aan het noorden. Daarna komt de strijd van de centrale macht met de Bourgondische vazal (Karel de Stoute — *de red.*), die steunt op buitenlandse bezittingen en de rol speelt van Brandenburg-Pruisen; de strijd eindigt echter met de overwinning van de centrale macht en maakt de vorming van de nationale staat definitief. En juist op dat moment stort bij ons de nationale staat volledig in elkaar (voor zover men het 'Duitse koningschap' binnen het Heilige Roomse Rijk een nationale staat kan noemen) en begint de plundering op grote schaal van het Duitse gebied. Het is een voor de Duitser uitermate beschamende vergelijking, maar juist daarom des te leerzamer, en sinds onze arbeiders Duitsland weer in de voorste rij van de historische beweging hebben geplaatst, kunnen wij de smaad van het verleden iets gemakkelijker verteren.

Zeer in het bijzonder is het kenmerkend voor de Duitse ontwikkeling, dat de beide deelstaten, die tenslotte heel Duitsland onder elkaar hebben verdeeld, beide geen zuiver Duitse staten zijn, maar koloniën op veroverd Slavisch gebied: Oostenrijk een Beierse en Brandenburg een Saksische kolonie. Dat zij zich macht verschaft hebben *in* Duitsland kon alleen gebeuren doordat zij steunden op vreemd, niet-Duits bezit: Oostenrijk op Hongarije (om van Bohemen niet te spreken), Brandenburg op Pruisen. Aan de westelijke grens, die het meest bedreigd werd, gebeurde zo iets niet, aan de noordelijke grens liet men het aan de Denen over om Duitsland tegen de Denen te bescher-

men, en in het zuiden was er zo weinig te beschermen, dat de grenswachters, de Zwitsers, zelfs zichzelf van Duitsland konden losscheuren!

Maar ik kom bij allerlei bijzaken terecht — laat dit gepraat u althans als bewijs ervan dienen hoe opwekkend uw boek op mij werkt.

Nogmaals hartelijke dank en groet van uw

F. Engels

Engels aan W. Borgius
in Breslau

Londen, 25 januari 1894
122, Regent's Park Road, N.W.

Zeer geëerde heer,

Hierbij het antwoord op uw vragen!

1. Onder de economische verhoudingen, die wij beschouwen als de bepalende grondslag van de geschiedenis der maatschappij, verstaan we de manier, waarop de mensen van een bepaalde maatschappij hun levensonderhoud produceren en de produkten onder elkaar ruilen (voor zover er arbeidsdeling bestaat). Dus daarbij is inbegrepen de *gehele techniek* van produktie en transport. Deze techniek bepaalt volgens onze opvatting eveneens de wijze van ruil en ook van de verdeling van de produkten en daarmee, na de ontbinding van de gensmaatschappij, ook de indeling in klassen, daarmee de verhoudingen van heerschappij en knechtschap, daarmee staat, politiek, recht enz. Verder zijn in de economische verhoudingen begrepen de *geografische grondslag*, waarop deze zich afspelen, en de feitelijk overgeleverde resten van vroegere economische ontwikkelingsstrappen, die zich gehandhaafd hebben, vaak slechts door traditie of de werking der traagheid, natuurlijk ook het milieu, dat deze maatschappijvorm omringt.

Wanneer de techniek, zoals u zegt, echter grotendeels afhankelijk is van de stand van de wetenschap, dan is deze het nog veel meer van *de stand en de behoeften* van de techniek. Als de maatschappij een technische behoefte heeft, helpt dat de wetenschap meer vooruit dan tien universiteiten. De hele hydrostatica (Torricelli enz.) werd te voorschijn geroepen door de behoefte om de bergstromen in Italië in de 16de en 17de eeuw te reguleren. Wij weten pas iets rationeels van de elektriciteit, sinds ontdekt is hoe ze technisch kan worden toegepast. In Duitsland is men er echter jammer genoeg aan gewend geraakt de geschiede-

nis van de wetenschappen zo te schrijven alsof ze uit de hemel zijn komen vallen.

2. Wij zien de economische voorwaarden als datgene, wat de historische ontwikkeling in laatste instantie bepaalt. Maar het ras is zelf een economische faktor. Hier moeten echter twee punten niet over het hoofd worden gezien:

a. De politieke, juridische, filosofische, religieuze, literaire, artistieke enz. ontwikkeling berust op de economische ontwikkeling. Maar zij reageren ook allemaal op elkaar en op de economische basis. Het is niet zo, dat de economische toestand *oorzaak* en *alleen actief* is en al het andere slechts passief gevolg, maar er is een wisselwerking op grondslag van de zich *in laatste instantie* steeds doorzettende economische noodzakelijkheid. De staat b.v. werkt in door beschermende invoerrechten, vrijhandel, goede of slechte fiskale regelingen, en zelfs de dodelijke matheid en onmacht van de Duitse kleinburger, die voortkwam uit de ellendige economische toestand van Duitsland van 1648 tot 1830 en die eerst in piëtisme en daarna in sentimentaliteit en kruiperige onderdanigheid aan vorsten en adel tot uiting kwam, was niet zonder economische uitwerking. Ze was een van de grote hinderpalen voor de opleving en werd pas aan het wankelen gebracht doordat de revolutie- en Napoleontische oorlogen de chronische ellende akuit maakten. Er is dus niet, zoals men zich dat hier en daar voor het gemak wil voorstellen, een automatische uitwerking van de economische toestand, maar de mensen maken hun geschiedenis zelf, doch in een gegeven milieu dat hen bepaalt, op grondslag van reeds aanwezige feitelijke verhoudingen, waarvan de economische, hoezeer ze ook door de overige politieke en ideologische verhoudingen beïnvloed mogen zijn, toch in laatste instantie de beslissende zijn en de rode draad vormen, die er doorheen loopt en alleen tot begrip leidt.

b. De mensen maken hun geschiedenis zelf, maar tot nu toe niet met een gezamenlijke wil volgens een gezamenlijk plan, zelfs niet in een duidelijk afgebakende gegeven maatschappij. Hun aspiraties doorkruisen elkaar en in al deze maatschappijen heerst dan ook de *noodzakelijkheid*, waarvan de *toevalligheid* de aanvulling en verschijningsvorm is.

De noodzakelijkheid, die zich hier bij alle toevalligheid doorzet, is tenslotte weer de economische. Hierbij komen dan de zogenaamde grote mannen ter sprake. Dat zo iemand en juist deze op dit bepaalde tijdstip en in dit gegeven land opstaat, is natuurlijk zuiver toeval. Maar strepen wij hem weg, dan is er vraag naar vervanging en deze vervanging wordt zo goed en zo kwaad als het gaat gevonden, maar gevonden wordt zij op de duur. Het was toeval, dat Napoleon, juist deze Corsicaan, de militaire diktator was, die de door eigen oorlog uitgeputte Franse republiek nodig had gemaakt; dat echter bij gebrek aan een Napoleon een ander zijn plaats zou hebben ingenomen, dat is bewezen, doordat de man iedere keer gevonden werd zodra hij nodig was: Caesar, Augustus, Cromwell enz. Marx ontdekte de materialistische geschiednisopvatting, maar Thierry, Mignet, Guizot en alle Engelse geschiedschrijvers tot 1850 bewijzen, dat het in die richting ging, en de ontdekking van dezelfde opvatting door Morgan bewijst, dat de tijd er rijp voor was en dat ze nu eenmaal ontdekt *moest* worden.

Zo staat het met alle andere toevalligheden en schijnbare toevalligheden in de geschiedenis. Hoe verder het gebied, dat wij juist onderzoeken, zich verwijderd van het economische en meer het zuiver abstracte ideologische gebied nadert, des te meer zullen wij ontdekken, dat er in zijn ontwikkeling toevalligheden zijn en des te meer zal de curve een zigzagverloop te zien geven. Tekent u evenwel de gemiddelde as van de curve, dan zult u ontdekken, dat, naarmate de behandelde periode langer en het aldus behandelde gebied groter is, deze as meer en meer parallel gaat lopen aan de as van de economische ontwikkeling.

De grootste hindernis voor een juist begrip is in Duitsland de onverantwoorde verwaarlozing, in de literatuur, van de economische geschiedenis. Het is erg moeilijk niet alleen zich de voorstellingen van de geschiedenis af te wennen, die er op school ingestampt zijn, maar nog meer om het materiaal bijeen te krijgen, dat daartoe nodig is. Wie heeft b.v. de oude G. v. Gülich gelezen, die in zijn droge materiaalverzameling toch zo veel stof geeft voor het duidelijk maken van ontelbare politieke feiten!²²

Overigens kan het mooie voorbeeld, dat Marx in 'De achttiende Bru-

maire' gegeven heeft, u toch, meen ik, reeds tamelijk antwoord geven op uw vragen, juist omdat het een praktisch voorbeeld is. Ook geloof ik in de 'Anti-Dühring' I, hoofdstuk 9-11 en II, 2-4, zowel als in III, 1, of in de inleiding en tevens in het laatste hoofdstuk van 'Feuerbach' de meeste punten reeds aangeroerd te hebben.

Ik verzoek u in het bovenstaande mijn woorden niet op een goudschaaltje te wegen, maar de samenhang in het oog te houden; ik betreurt het niet de tijd te hebben u zo exact uitgewerkt te schrijven als ik het voor de openbaarheid zou moeten doen. . . .

Hoogachtend, uw
F. Engels

TOELICHTINGEN

- 1 P. W. Annenkow had Marx op 1 november 1846 geschreven over Proudhons boek 'Système des contractions économiques ou Philosophie de la misère': 'Ik mag wel zeggen, dat de eigenlijke opzet van het werk me eerder een gedachtenspelletje toeschijnt, waardoor men een stuk van de Duitse filosofie heeft laten zien als een natuurlijkerwijze door het object en de behoeften van de logische ontwikkeling daarvan voortgebrachte zaak.'
- 2 Bedoeld is het door Marx opgezette werk 'Kritik der Politik und Nationalökonomie'. Marx had zich sedert 1843 beziggehouden met het bestuderen van de politieke economie en zich in het voorjaar van 1844 tot taak gesteld een kritiek te publiceren op de burgerlijke economie vanuit het standpunt van het materialisme en communisme. Slechts een deel van de desbetreffende manuscripten is behouden gebleven; het staat bekend als 'Ökonomisch-philosophische Manuskripte 1844'. Het is Marx niet gelukt zijn voornemen te verwezenlijken.
- 3 Marx verwijst hier naar de met 'h' ondertekende recensie van 'Het Kapitaal' in 'Literarisches Centralblatt für Deutschland' van 4 juli 1868, welke hem, samen met andere besprekingen, door Kugelmann was toegezonden.
'Literarisches Centralblatt für Deutschland' — weekblad, dat van 1850 tot 1944 in Leipzig verscheen; het bracht wetenschappelijke informatie, besprekingen en kritieken.
- 4 David Ricardo, 'On the Principles of Political Economy, and Taxation', Londen 1821, blz. 479.
- 5 Thomas Hobbes huldigt in zijn werk 'Elementa philosophica de cive', Libertas, Cap. I de opvatting, 'dat de natuurlijke toestand van de mensen, voordat ze zich tot maatschappijen aaneensloten, louter de oorlog is geweest, en wel de oorlog van allen tegen allen' (bellum omnium in omnes). Deze gedachte poneerde Hobbes ook in zijn 'Leviathan'.
- 6 Een uittreksel uit deze brief werd gepubliceerd in de 'Berliner Volks-Tribüne' van 27 september 1890.
'Berliner Volks-Tribüne' — sociaal-politiek weekblad, dat nauwe betrekkingen onderhield met de halfanarchistische groep van de 'Jongen'. Het verscheen van 1887 tot 1892.
- 7 Paul Barth, 'Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann. Ein kritischer Versuch', Leipzig 1890.
'Deutsche Worte' — Oostenrijks sociaal-politiek tijdschrift, dat van 1881 tot 1904 in Wenen verscheen; van 1881 tot juli 1883 als weekblad, daarna als maandblad.
- 8 In de 'Berliner Volks-Tribüne' van 14 en 28 juni en 5 en 12 juli 1890 verschenen onder de titel 'Aan ieder de volledige opbrengst van zijn arbeid' artikelen van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Paul Ernst en Paul Fischer, alsmede een artikel ondertekend met 'Van een arbeider'. Op 12 juli publiceerde de krant een 'Slotwoord tot het debat'.
- 9 De *socialistenwet* ('Wet tegen het voor de gemeenschap gevaarlijke streven van de sociaal-democratie') werd op 21 oktober 1878 van kracht. Alle organisaties en vakbonden werden, in zoverre ze socialistische doeleinden nastreefden, verboden, evenals de belangrijkste sociaal-democratische persorganen. In de strijd tegen de socia-

- listenwet ontwikkelde de Duitse sociaal-democratie zich tot een massapartij. Bij de verkiezingen van februari 1890 behaalde ze 19,7 procent van de stemmen. Pogingen van Bismarck om de geldigheidsduur van de wet te verlengen, werden in dat jaar onder druk van de massabeweging afgewezen.
- 10 Otto von Boenigk had Engels in een brief van 16-8-1890 verzocht hem voor een lezing over het socialisme op de volgende vragen te antwoorden: ' . . . geloofde Karl Marx en geloofde de heer Friedr. Engels in de heilzame uitvoerbaarheid van de socialistische idee bij de heersende verschillen in onderwijs, d.w.z. inzicht, of bent u van mening — hetgeen mij juist voorkomt — dat met de verwezenlijking gewacht moet worden tot een tijdstip, waarop dit gelijkmatige inzicht wel voorhanden is? Mijn andere vraag is kort: Hoe heette de echtgenote van K. Marx van haar meisjesnaam?'
  - 11 Zie o.a. Karl Marx, '*De achtste Brumaire van Louis Bonaparte*', Uitgeverij Pegasus, Amsterdam 1970; F. Engels, '*De heer Eugen Dührings omwenteling in de wetenschap*', Uitgeverij voor Literatuur in Vreemde Talen, Moskou; F. Engels, '*Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie*', Uitgeverij Pegasus, Amsterdam 1973.
  - 12 Een belangrijk deel van deze brief werd in de bijlage van de 'Leipziger Volkszeitung' van 26 oktober 1895 gepubliceerd. '*Leipziger Volkszeitung*' — in 1894 opgericht sociaal-democratisch blad, tot 1913 belangrijk strijdorgaan van de linkervleugel der Duitse sociaal-democratie.
  - 13 Conrad Schmidt had Engels op 20 oktober 1890 meegedeeld, dat hem de redactie was aangeboden van de beursrubriek van de 'Züricher Post'. Hij nam het aanbod aan, doch werkte er slechts korte tijd. Op 18 juni 1891 schreef Schmidt aan Engels, dat hij zijn baan bij de 'Züricher Post' had opgegeven.
  - 14 Engels verbleef van november 1842 tot augustus 1844 in Manchester ter afsluiting van zijn opleiding als zakenman in de firma, waarvan zijn vader vennoot was.
  - 15 Adolf Soetbeer, '*Edelmetall-Produktion und Werthverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart*', Gotha 1879.
  - 16 *Code Napoléon* — de onder Napoleon I in de jaren 1804 tot 1810 tot stand gekomen verzameling wetboeken.
  - 17 In 1688 werd in Engeland de dynastie der Stuarts ten val gebracht. Ze werd vervangen door een burgerlijke, constitutionele monarchie met Willem III (Willem van Oranje) aan het hoofd, die berustte op een compromis van de nieuwe grondbezittende aristocratie en de financiersbourgeoisie. Deze omwenteling wordt aangeduid als de 'Glorious Revolution'.
  - 18 *Deïsten* — vertegenwoordigers van een religieus-filosofische leer (deïsme), die weliswaar een god als schepper der wereld erkent, maar deze elke invloed op de verdere ontwikkeling van de wereld ontzegt. In de strijd tegen de kerkelijke wereldbeschouwing, die onder het feodalisme heerste, was het deïsme een vooruitstrevende richting. De deïsten kritiseerden o.a. de middeleeuwse religieuze opvattingen en kerkelijke dogma's.
  - 19 Franz Mehring, '*Die Lessing-Legende. Eine Rettung von Franz Mehring. Nebst einem Anhang über den historischen Materialismus*', Stuttgart 1893.
  - 20 '*Die Neue Zeit*' — theoretisch tijdschrift van de Duitse sociaal-democratie; het verscheen van 1883 tot oktober 1890 maandelijks in Stuttgart, daarna tot het najaar van 1923 wekelijks; redacteur van het blad van 1883 tot 1917 was Karl Kautsky; Friedrich Engels werkte er tussen 1885 en 1894 aan mee.
  - 21 In de tachtiger jaren was Engels begonnen aan een bewerking van zijn in 1850 voor het eerst, in afleveringen, gepubliceerde 'De Duitse Boerenoorlog'. Engels is er door andere drukke werkzaamheden, o.a. het persklaar maken van het tweede en derde deel van 'Het Kapitaal' van Marx, niet toe gekomen dit voornemen te voltooien. Zie Friedrich Engels, '*De Duitse Boerenoorlog*', 2de druk, Uitgeverij Pegasus, Amsterdam 1970.
  - 22 Gustav von Gülich, '*Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit*', Jena 1830-1845.

Lijst van namen

Annenkou, Pawel Wassiljewitsj (1812-1887): Russisch liberaal criticus en publicist, landheer; tijdens zijn vele reizen naar het buitenland had hij Marx leren kennen.
Augustus (Gaius Julius Caesar Octavianus) (63 v.o.j.-14): eerste keizer van Rome (27 v.o.j.-14).

Barth, Ernst Emil Paul (1858-1922): Duitse filosoof, socioloog en pedagoog; sinds 1897 hoogleraar aan de universiteit van Leipzig.

Bernstein, Eduard (1850-1932): Duitse sociaal-democraat; medewerker van Engels; na diens dood trachtte hij het marxisme te herzien.

Bismarck, Otto Fürst von (1815-1898): Duitse staatsman en diplomaat, vertegenwoordigde de belangen van de Pruisische jonkers; minister-president van Pruisen (1862/71) en rijkskanselier van Duitsland (1871/90).

Bloch, Joseph (1871-1936): journalist, publicist en redacteur van de tijdschriften 'Sozialistischer Akademiker' en 'Sozialistische Monatshefte'.

Boenigk, Otto baron von: gaf lezingen over het socialisme aan de universiteit van Breslau.

Büchner, Friedrich Karl (1824-1899): Duitse natuurkundige, filosoof, vertegenwoordiger van het vulgair-materialisme.

Caesar (Gaius Julius) (ca. 100-44 v.o.j.): Romeins generaal en staatsman.

Calvijn (Calvin), Jean (1509-1564): grondlegger van het protestantisme in Zwitserland en elders, bekend als calvinisme.

Cromwell, Oliver (1599-1658): Engelse staatsman, leider van de bourgeoisie en de verburgerlijkte adel; sinds 1649 opperbevelhebber van het leger en Lord-stadhouder van Ierland; Lord-Protector van Engeland, Schotland en Ierland (1653/58).

Darwin, Charles Robert (1809-1882): Engels natuuronderzoeker, grondlegger van de leer over het ontstaan en de ontwikkeling van de planten- en diersoorten.

Descartes (Cartesius), René (1596-1650): Frans dualistisch filosoof, mathematicus en natuuronderzoeker.

Dühring, Eugen Karl (1833-1921): Duits eclecticisch filosoof en vulgair-econoom, vertegenwoordiger van het reactionaire kleinburgerlijke socialisme; privaattoecent aan de universiteit van Berlijn (1863/77).

Feuerbach, Ludwig Andreas (1804-1872): Duitse materialistische filosoof en atheïst.

Fichte, Johann Gottlieb (1762-1814): vertegenwoordiger van de klassieke Duitse filosofie, subjectief idealist.

Fourier, Charles (1772-1837): Franse utopische socialist.

Friedrich Wilhelm (1620-1688): keurvorst van Brandenburg (1640/88).

Gould, Jay (1836-1892): Amerikaanse bankier en spoorwegmagnaat.

Guizot, François-Pierre-Guillaume (1787-1874): Frans burgerlijk historicus en staatsman, monarchist.

Güllich, Gustav von (1791-1847): Duits historicus, vooral op het gebied van de economie.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831): belangrijkste vertegenwoordiger van de klassieke Duitse filosofie (objectief idealist).

Heinzen, Karl (1809-1880): Duits publicist; kleinburgerlijke democraat, tegenstander van Marx en Engels; emigreerde in 1850 naar de Ver. Staten.

Hobbes, Thomas (1588-1679): Engelse filosoof, vertegenwoordiger van het mechanische -materialisme.

Kant, Immanuel (1724-1804): Duitse filosoof, vader van het klassieke Duitse idealisme.

Kugelmann, Ludwig (1828-1902): Duitse arts, democraat, deelnemer aan de revolutie van 1848/49, actief lid van de Internationale Arbeidersassociatie in Hannover; had een groot aandeel in de verbreiding van 'Het Kapitaal' in Duitsland; vriend van Marx en Engels.

Lawrow, Pjotr Lawrowitsj (1823-1900): Russische socioloog; ideoloog van het nardisme.

Lessing, Gotthold Ephraim (1729-1781): Duitse schrijver, criticus en filosoof, vooraanstaand figuur in de Verlichting.

Liebig, Justus Freiherr von (1803-1873): Duitse chemicus; verrichtte baanbrekend werk op het gebied van de theoretische, vooral organische en analytische chemie en de toepassing ervan in de landbouw.

Locke John (1632-1704): Engelse dualistische filosoof; werkte een sensualistische kennis-theorie uit, die in de grond van de zaak materialistisch was; burgerlijke econoom.

Luther, Martin (Maarten) (1483-1546): leider van de reformatie in Duitsland, grondlegger van het protestantisme.

Malthus, Thomas Robert (1766-1834): Engelse geestelijke en econoom; exponent van een misantropische bevolkingstheorie.

Manteuffel, Otto Theodor, Freiherr von (1805-1882): Pruisische staatsman, vertegenwoordiger van de reactionaire adellijke bureaucratie; minister van binnenlandse zaken (1848/50), minister-president en minister van buitenlandse zaken (1850/58).

Marx, Jenny (geb. von Westfalen) (1814-1881): echtgenote van Karl Marx.

Maurer, Georg Ludwig Ritter von (1790-1872): Duitse historicus; onderzocht de maatschappij-inrichting van Duitsland van de vroegste tijden tot de middeleeuwen; droeg in grote mate bij tot de kennis over de geschiedenis van de markgemeenschappen.

Mehring, Franz (1846-1919): Duitse historicus en publicist; vooraanstaande vertegenwoordiger van de Duitse arbeidersbeweging; behoorde tot de linkerkant ervan.

Mignet, François-Auguste-Marie (1796-1884): Franse liberaal ingestelde burgerlijke historicus.

Moleschott, Jakob (1822-1893): Nederlandse fysioloog en filosoof; burgerlijke democraat; werkte lange tijd in Duitsland, Zwitserland en Italië.

Montesquieu, Charles de Secondat, baron de La Brède et de (1689-1755): Franse socioloog, econoom en publicist; vertegenwoordiger van de Verlichting van de 18de eeuw; theoreticus van de constitutionele monarchie.

Morgan, Lewis Henry (1818-1881): Amerikaanse etnoloog, archeoloog en historicus van de oermaatschappij.

Napoleon I Bonaparte (1769-1821): keizer der Fransen (1804/14 en 1815).

Philippe Auguste (Philips II) (1165-1223): koning van Frankrijk (1180-1223).

Proudhon, Pierre Joseph (1809-1865): Franse publicist, econoom en socioloog, een der grondleggers van het anarchisme.

Ricardo, David (1772-1823): Engelse econoom; vertegenwoordiger van de klassieke politieke economie.

Richard I (Leeuwenhart) (1157-1199): koning van Engeland (1189/99).

Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778): Franse filosoof, schrijver en maatschappijtheoreticus; speelde een belangrijke rol in de ideologische voorbereiding van de grote Franse burgerlijke revolutie.

Schmidt, Conrad (1863-1932): Duitse econoom en filosoof; sociaal-democraat; redacteur van diverse bladen; sloot zich later aan bij de revisionisten van het marxisme.

Smith, Adam (1723-1790): Engelse econoom, vertegenwoordiger van de klassieke burgerlijke politieke economie.

Soetbeer, Georg Adolf (1814-1892): Duitse burgerlijke econoom en statisticus.

Thierry, Augustin (1795-1856): Franse historicus.

Torricelli, Evangelista (1608-1647): Italiaanse natuurkundige en mathematicus.

Vanderbilt: dynastie van Amerikaanse industriële en geldmagnaten.

Vogt, Karl (1817-1895): Duitse natuurkundige; aanhanger van het vulgair-materialisme, tegenstander van het wetenschappelijke communisme.

Wachsmuth, Ernst Wilhelm Gottlieb (1784-1866): Duitse historicus, hoogleraar te Leipzig; schreef reeks van werken over de Oude en de Europese geschiedenis.

Westphalen, Ferdinand Otto Wilhelm von (1799-1876): reactionaire Pruisische staatsman, minister van binnenlandse zaken (1850/58); stiefbroer van Jenny Marx.

Westphalen, Ludwig von (1770-1842): regeringsambtenaar in Trier; vader van Jenny Marx.

Weydemeyer, Joseph (1818-1866): vooraanstaande vertegenwoordiger van de Duitse en Amerikaanse arbeidersbeweging; lid van de Bond der Communisten, deelnemer aan de revolutie van 1848/49; emigreerde in 1851 naar Amerika en diende als kolonel in het leger van de Noordelijken; legde de grondslag voor de verbreiding van het marxisme in de USA; vriend van Marx en Engels.

Wilhelm I (1797-1888): koning van Pruisen (1861/88) en Duits keizer (1871/88).

Wirth, Friedrich Moritz (1849-gest. na 1916): Duitse publicist.

Inhoud

	Woord vooraf
Woord vooraf	5
Marx aan P. W. Annenkow (28-12-1846).....	7
Marx aan Joseph Weydemeyer (5-3-1852).....	22
Marx aan Ludwig Kugelmann (11-7-1868).....	23
Engels aan P. L. Lawrow (12-17 nov. 1875).....	26
Engels aan Conrad Schmidt (5-8-1890).....	30
Engels aan Otto von Boenigk (21-8-1890).....	33
Engels aan Joseph Bloch (21-9-1890).....	35
Engels aan Conrad Schmidt (27-10-1890).....	38
Engels aan Franz Mehring (14-7-1893).....	46
Engels aan W. Borgius (25-1-1894).....	52
Toelichtingen	
Aantekeningen.....	59
Lijst van namen.....	62

gatten durch die ...
die ...
die ...
die ...
die ...

---

die ...
die ...
die ...
die ...

---

die ...
die ...
die ...
die ...
die ...
die ...

die ...
die ...
die ...
die ...